

ГРАДОВИ И ХИМЕРЕ

ПРВО ПИСМО ИЗ ШВАЈЦАРСКЕ

Алпи (Сен-Веатенберг) август, 19**

Овде јутра освиђу хитро и вечери закашњавају. Сати пролазе спори и неопажени; време се не даје меритиничим, јер се овде ништа не догађа. Самоће и тишине алпске су непосредније него либијске пустаре. Онамо светлост прави чудеса, и један исти предео постаје и нестаје сто пута дневно. Сунце зида градове по небу, тирђаве по облакима, химеричне вртлове по земљи, и све је онамо живот и цветање. Овде сви сати пролазе или високо у небу или дубоко под земљом, не остављајући ничег ни у оку, ни у слуху, ни у успомени. Само док човек корача, ствари се крену и пролазе поред њега; задржи ли се на којој стрмени, све се окамени и све занеми. Кончић који веже људску душу за ову земљу прекине се, и на том месту заболи, и падне кап крви.

Тихи кристал глечера на Јунгфрау и на Блим-лисалпима стоји у самом зениту као сребрни зид између два света. У разређеном ваздуху прође писак птице која се не види; зачује се меланхолично звоњење говеди из долина које се само наслућују. У долини се пружају ланци љубичастих и ваздушистких брегова који наличе на митолошка брада чије легенде више нико не памти. Све изгледа сјајно, али ефемерно, противвуречно, ташто. Тамо је Тунска равница обасјана зеленом светлошћу, и Тунско језеро које, као душа, рефлектује сваког тренутка све што се догађа у небу. Све друго

око мене је светло и огромно, али све непомично и равнодушно. Тај близки и стални додир с великим и мирним стварима даје телу неку грубу материјалност и живци се разилазе по њему као уочени конци од челика. Не волим алпску лепоту. Ми утичемо на ствари мењајући њихове форме, али ствари мењају нас својим насиљничким утиском. Чини ми се овде да данас већ не желим оно што сам јуче желео свом снагом. Свима моним жељама видим сада границе, као овом хоризонту; сви моји снови спривају недалеко од мене, као овај путњак што понире у амбис; све моје намере стоје преда мном решене као модри зидови ових планина; ја се овде осећам везан за дрво или прикован за стену.

Сваки низ ових брегова изгледа да је стао ичмеју нас и нечег бољег и нежнијег. Све је огромно и све хладно; и све је или веома тамно или веома светло. Ти контрасти тиште душу и спутавају мисао. Ако сиђем у долине које су овде тако дубоке, мени се чини да сам утонуо; а ако сам на висини бргова, чини ми се да се више нећу умети да вратим кући. Ове невероватне импресије из Алпа избезуме првих дана человека с југа. Осечам да ће ме ове студене тамне ствари изменити из основе. Престаћу бити добар и нежан; омрзнућу музику и стихове; нећу се вратити некој жени коју сам волео, и похићу за другом без љубави. Нећу више умети да се дивим осим оном што је страшно; ни разумети лепоту у којој нема горчине; ни узбудити се за нечим у чему нема одрицања и бола.

Станујем у једном хотелу при брету обученом у тамну шуму четинара кроз коју су се размилеле стазе и раштркале труле клупе. Ту живи са мном разнолик свет као на каквој трансатлантичкој лађи. Једна млада Американка с болесним мужем, љубоморним као Полифрем, који спава затво-

рених очију али отворених ушију, или затворених ушију али отворених очију. Неколико Руса с ти-тулама, и Француза с првеним розетама у рупици капута. Неки Немци који међу собом говоре француски да би изгледали отменији и из бољег света. Један је од њих немачки професор, који — као сви немачки професори — пише трећи део Фауста. Још неки стари ерmit без народности, и један млади пар који се није ником представио. Једна млада руска генералица с младежком, чији се муж бије по Маниџурији. Један наш политичар, партијски мудрац, типичан: сав начелан и сав неучтив; говори с охолошћу као да је први прогово-рио, и гледа на све сигурно као да је први глагле-дао; и суди као да је последњи који треба да пресуди; и пошто је с вама говорио четврт сата, изгледа да ће вам сутрадан послати рачун, као лекар или адвокат. Био је у својој земљи и министар, као што је магаре у Јудеји сматрано за пророка. — Затим, један господин с госпођом, и једна госпођа с господином. После један Бугарин с калачама, и један социјалист с баритоном. Најзад један Американац из Канаде, који се тужи да није више могуће путовати по европским земљама, јер су га у Француској држали за немачког шпијона, у Немачкој за француског, у Аустрији за руског, у Русији за свачијег, док није најзад у Италији затворен као шпијон Свете Столице.

Рат у Маниџурији држи цело друштво у грозници. Траже се бројавне вести из Париза: изве-штаји о дисциплини, саобраћајним средствима, врстама оружја. Чудна психологија људства које живи у бојовној ватри на хиљаде миља далеко од боја. Сад се кладе на једног генерала у Маниџурији као пре неки дан на једног коња у Довилу или Лоншану, или на једног бика у Ниму или Светом Себастијану.

Енглези су најчуднији свет по овим алпийским летњим насељима. Поред њих, нарочито поред Енглескиња с луткастим лицем и зачуђеним очи-

ма, сви се ми осећамо блазираним и старим. Они се свему чуде и свему смеју. Код Енглеза је смех и радост ствар власница и доброг тона; ми се смејемо људима и идејама, а они стварима. Непристојно је ћутати, неуљудно бити тужан, глупо бити замишљен. Енглези се смеју чим вас ослове, не зато што је нешто смешно, него да сусрет учине радосним; на смешно се и не знају да смеју. Спортиви их чине да остају увек деца. Ових дана је неки поротни суд у Енглеској осудио на смрт једног пса што је ујео три человека, а варош је тражила касацију пресуде. Смех и радост су без сумње ствари једне више цивилизације и хуманости. Цивилизације, пошто је један научник тражио код дрнљака у Перу жену која уме да се насмеје, али је није нашао; а хуманости, јер у Сједињеним Државама Америчким пише по дуђанима: Смејте се! — Један руски писац каже: треба се чувати человека од чијег осмеха његово лице поружња. Ово је истина. Рђави људи не умеју да се смеју; а од смеха лице постане човечанскије и лепше јер постане светлије.

Одиста, ја ћу се овог лета дugo сећати по каламбурима и духовитим доскочицама неколицине Француза, али исто тако, и исто толико пријатно, по здравом и благородном смеху неколицине ових Енглеза који се ни са ким нису упознали целог лета. Енглез је рођени сепаратист. — Енглез се смеје, али је тужан; он је лепо обучен, али је несрћан; он је богат, али је циција; он је паметан, али је мутав; и добар, али индиферентан; и племенић, али несрдачан. Енглез сматра Енглеску, ако не засебном планетом, а оно извесно шестим континентом. Међутим, себе сматра првим Европљанином, често пута с пуно разлога. Између једног Енглеза и једног Француза, и у њиховим личним односима, постоји дубоки Ламанџ, који се даје пребродити и надлетеши, али не даје исушити. Свашта сам на свету видeo, али не видех Француза и Енглеза да су били интимни другови. — Највећа

разлика међу људима се види по њиховом смеху. Енглези се смеју без повода, а Јапанци се смеју и у најжалоснијим случајевима. Значи да се смех не односи увек на оно што је одиста смешно.

Европски народи изгледају да имају своја доба живота различна једна од другик: Словени су млађи од двадесет година; Немци су мудраци од тридесет; Талијани су комедијаши од четрдесет; Грци љубе и ратују као чиче од педесет; Енглези се чуде и смеју као деца од петнаест. — Треба народе учити да се смеју. Ничим се човек не може толико допасти колико лепим смехом. Жене се најрадије дају људима који умеју да их засмејавају, који се окрећу на смешно, — не зато што оне понижавају цену ствари, него што су рођене епикурејке, и што воле радост живота изнад свега у животу. Од тренутка откад један човек постane за њу појава која иноси весеље, она му се сва напушта, као што таквим људима сва деца трче у сусрет и падају у наручја. Смех је знак здравља, али и знак прогреса једног друштва. Најбољи доказ да је смех ствар прогреса људског друштва јесте то што се човек не смеје кад је сам, него само кад је у друштву, и што смех не постоји међу расама које нису још постале друштвом.

Али ако многи од нас изгледамо намрођени и заверенички мучальви поред Енглеза, исто тако поред Руса изгледамо увек недовољно добри и срдачни. Ја сам руско друштво познао само на страни. Французе сам воље увек свом памећу, али Русе свим срцем. Рус је простодушан као дете, али и компликован као дете. И кад је најкултурнији, он је међу другим неуравнотежен и нешто медвед. То су идеални јунаци и благородни лудаци. Кад се заљуби у Петрограду, оде да прокошка своје имање у Монтеカルу, и убије се у Гуадарми. Нико није у исто време толико и дете, и човек, и жена; има детињу љубав да живи играјући се свачим на свету; има женски укус за емоције; има мушки бес и снагу да све покуша и увек све

рискира. Јубопитство које иде дотле да окупша све, чак и злочин; неосећање вредности свог живота, ни цене своје личне среће. — Руски тип добричине не постоји никде другде на свету. Њихова фамилијарност у односима има разлога да буде можда за западњака сасвим несносна. Намећу споју интимност и причају своје породичне ствари. Не остављају ничије раме да га не потапшу. Кад вас не нађе код куће, пријатељ Рус вас чека извлајен на ваш диван или хрчући на вашој постели. Кад се најзад растанете за навек, он продужава још десет година да вам пише писма о свему што је негде видео и чуо, шаље поклоне, ретке књиге, илустроване новине. — Брани идеје које су одавно тријумфовале, обара оне које су одавна сачртањене. Никад ведар идеолог, него увек мутан утопист. Над сваким од њих изгледа да лебди нешто трагично: као да ће погинути у пожару каквог позоришта, или у судару возова, или се сасушити у неком казамату. Нико нема толико укуса за несрћу и поштовања за сузе.

Вечери овде имају лепоту која је неразумљива човеку са југа. Мрак се ухвата наједном. Мрак не пада овде само из неба, него извире из земље, покуља из понора, проспе се са грања. Рађање уштапа међу овим бреговима има перипетије читавог једног катализма. Све смркне и направи се страшним, као да мора да пропадне пола света да се под Јунгфрау роди нова звезда. Затим уштап изиђе на сасвим другом месту него на оном на којем сте га очекивали, крупан као аждаја. Брзо запали полу неба, и затим остане сам у целом космосу. Ничег другог што би се видело у овим провалијама. Све су ствари поцрнеле једна од друге. — Али док тај месец није изишао, и док је био мрак и по земљи и по небу, глечери Јунгфрау и Блимлисалпа стајали су дуго ватрени и наранџести у самом зениту. Тако неколико вечерњих сунчаних зракова остане увек заборављено и разливено по ледењацима, и тај призор је можда нај-

чудније и најлепши чега има у епопеји алпијског сунца.

Шуме под мојим прозорима су дану пуне јастребова. Ноћу се одатле на најманој шум подигне граја престрављених птица које у безумној врисци и лептрењу попадају куд које, или се растуре у небу, или, ослепљене мраком, оборе у кавак понор. А одмах затим настане цинична и језива тишинска црних алпијских шума, у које изгледа да су се згомилале све сенке овог света. — Не знам зашто и после једног дана често пута дионазијски веселог падне ноћ овако пуна горчине и тегобе. Песници су увек осећали ово насиље алпијске лепоте над душом човековом. Гете је три пута пролазио овуда. Први пут се дивио Алпима, али без уверења, или бар без усхићења, можда чак више престрављен него узбуђен. Други пут је као прави алпинист прошао цео овај бернски Оберланд, и из Женеве ишао на леденяке у Шамони, по дубоком снегу и мећави, дивећи се више својој снази него алпијском чуду. Трећи пут је био на Сен Готхарду, али не ни као песник, ни као турист, него као минералог, сав занесен геолошким сенсацијама. Гете је у природи био увек више природњак него песник. Њега нису преиначили високи Алпи, него је он постао другим човеком тек када је видео стари Рим. — Шатобријан је из Алпа побегао разочаран. — У Шелијевим најлепшим песмама испеваним овој природи осећа се више инспирација са благих рельефа из околине Женеве где је живео, него Алпа куда је само пролазио. — Мицкјевић је овде испевао најтужније стихове своје љубави; нигде му није била печалнија успомена на једну љубљену жену него кад је почeo да му се овде по глечерима привиђа њен прогонилачки фантом. — Од стотине песника који су видели Алпе, не знам никог који се у њих заљубио. Овде се живи одиста у страху од мрака, у борби душе с огромним и тешким предметима око себе, у јези од понора, у

ужасу од студени на ледењацима, у очајању од магле, у избезумљењу од киша.

Међутим, има један песник који је у Алпима био истински заљубљен, и то какав велики песник: Жан-Жак Русо. Он није волео благе обале Женевског језера где се родио, иако каже да не-гово срце није никад престајало да их обилази. Он је волео ову природу високих Алпа, сву од самих контраста, поприште земљних катастрофа, стравични предео у којем нема ничег спиритуалног ни хуманог. Русо је био једини у своме времену који је волео такозвану дивљу природу, усамљену, непорочну, неосквирњену, сакривену од обожавалаца — природу сукоба и вртоглавица.

Римљани су волели природу и сваки богаташ је имао, хао и цезар, по вишег летњиковца. Али то, углавном, није била љубав за пејзаж него за агрекултуру. Они су у природи сами орали и копали, а не само ишли да гледају залазак сунца или излазак месеца. Камилус и Цинциннатус су са орања ишли у сенат, а стари Брутус и стари Ка-тон су се бавили вођарством. — У смислу XVIII века идеја о природи била је сва сконцентрисана у лепоту геометријских вртова, као што су их сликали Вато и Патер. То су вртovi који одговарају памети а не срцу: линија, поредак, закон, пропорција. Све измерено концем и срезано маказама. Воде у велиkim басенима, преbroјане у литре и узапићене у камене оквире. Зелене катедрале и побусани салони. Нимфе и фауни усађени на свом месту математички прецизном. Версаль и Шантинији, Луј XIV и дука д'Омал, све господство интелиектуализирано, и поноситост великог порекла: моћ која је изражена свауде линијама, тачкама и границама према целом свету.

Русо је, међутим, објављујући лепоту дивље природе био проналазач новог света. Не из његовог урођеног укуса за противуречност и полемику, него одиста из осећања човека у основи примитивног и сенсуалног, Русо је то објавио

снагом коју дотле није нико имао, и пробудио један интерес према природи потпуном новим за светску литературу. Ствари у природи гледао је с таквим усхићењем пре тога само писац Химне Сунцу, светац из Асизе; и само својевољни пустинjak из Воклизе, Петрарка у свомом *De vita solitaria*, претходно је овој екстази писцу *Promenades d'un solitaire*. Русо је само кроз природу познао Бога, осетио љубав за жену, добио смисао за живот. Своју Нову Хелојизу доводи на Женевско језеро, и то на његов мрачни и дивљи део, код Вевеја, у предео који он сматра за најлепши део света. Не усхићује се ни раскошном околином Париза, ни сјајним лепотама Турене где је живео годинама, него језером Вевеја где је живео свега неколико дана. Камлет је рекао да је лепо само оно што је страшно; то је рекао затим и Русо, јер је волео само ону природу од које га је хватао мрачан страх.

Тако је овај велики мистик — толико упоређиван с Лутером и Калвином — био несумњиво творац не само данашње мисли, него и творац модерног сенсибилитета. Свој смисао за поредак у друштву носио је Русо можда из своје Женеве оног доба, али своје парадоксе о слободи, добио је из своје рано започете френезије у природи. На страну његова апотеоза природног човека, и теорија о урођеној доброти, и мржња за цивилизацију; то је његова реакција против друштва оног доба које је умирало у собном ваздуху, у салонским конвенцијама, и у социјалној неправди и хипокризији. Али његова дубока, искрена, безумна љубав за природу, неоспорно је спасла књижевност од сухог рационализма, и иставила осећање и слободу као извор најдубљих ствари у човеку. Она је дала доцнијим романтичарима читаву велику клавијатуру до тада непознатих унутрашњих вредности. Русо је оборио француске овештављене друштвене традиције, и уопште обновио форму француске мисли. И створио је духовни космо-

политизам, тако да су га Кант и Гете сматрали својим учитељем, а Бајрон и Валтер Скот својим инспиратором. Као Јулије Цезар, он је створио нове границе и ново царство.

Бог је Алпе створио у пижанству и лудилу; песник Русо их је објавио у једној еротичној екстази. Он је од овог предела, близу којег се родио, и од предела у којем је љубио једну жену, направио завичај пејзажа у књижевности. Он је на Женевско језеро довоје срце човеково онда кад је оно, исушено и измучено логиком и дијалектиком, дошло било на право беспуђе.

Одавде, с једнот окомка Сен-Беатенберга, види се у долинама сјајно огледало Тунског језера. Бродови бели и весели секу његову тешку воду од Туне до Интерлакена, али се на њему више ништа не догађа. Тунско језеро је најмирнија вода на земљи. Одавде гледано, на њему не постоји ништа нити на њему живи ико. Али сунце пали по њему ватре велике као планине. На једном другом крају је Интерлакен, швајцарски Монтекарло, летње место за светске пустолове, старе полигаме, талијанске кесароше, и Јевреје на свадбеном путу. У Интерлакену је увек више жења него људи; овде Сабињанке отимљу Римљане.

Одавде сам једног ведрог јутра кренуо да се пењем на Јунгфрау.

Између тамнозелених масива, једним тамним ходником, иде сребрни пут. Одозго са ледењака долази и један хладан и хучан поток, и брзо промиче испод тог пута доле у неко језеро. Пут завршава у Лаутерброну, где чека једна од највећих сенсација које се могу имати на свету: велика падина Јунгфрау која скоро из зенита пада до земље, заслепљујући очи блеском свог сребра, док по земљи стоји просуто цвеће каквог флорентинског пролећа. Ту са једног високог брега руши се у село тежак стуб воде који се у паду сав раствори

у водену прашину и ни кап његова не стигне до земље. Ту је на свом другом путовању заноћио Гете и опевао „дух вода“ у једној славној песми. Четрдесет година доцније ту је заноћио и Бајрон, који тај исти дух вода помирише у свом Макфреду.

Са мном путује једна мала Пољкиња, пријатељица из заједничке клупе на Женевском универзитету. Њу прати њена тетка, која пише књигу о привиђењима Свете Катарине из Сијене. Тетку прати један стари и отмени Женевљанин који се каже далеким рођаком Еразма, и који има манију да скупља старе новце, и то једног једног римског императора, Флоријана, о коме нико не зна ништа.

Ако не путујете сами, онда путујте само са женом коју волите. То је једини начин да се све уочи и све добија стоструку цену. Жена остаје увек дете, јер уме да се изненађује. Платон даје ову дефиницију: младост, то је моћи се чудити.

— Ово даровито девојче прави целим путем рефлексије које би занимале и једног хришћанског филозофа као и каквог блазираног дендија. Сваки дан изгледа импресионирана као да је тек тога јутра прогледала. Ништа још није записано на чистим страницама тог младог живота. Блажена душа која још није патила од болова непотребних; ни познала успеха којих се доцније гнуша; ни знала за осећања од којих се најзад црвени; ни за пријатељства којих се после кајемо. Није још ништа познала од свега што постоји. Али нема ничег што не погађа. Са безазленошћу њених шеснаест година помешао се већ коварни истињикат вечне жене која има стотину очију, стотину ушију, стотину рука, и хоће све да види, све да чује, и света да се маши. Све је лепо, све сјајно, све ново, све њено; али осећа да има још нешто недогледано, недочувано, неискушано. Њене сиве очи изгледају два мала северна језера пуна рибе,

која непрестано светлуца по дну, игра се на површини, баџака у сунцу. За свим још нерешеним и загонетним трче та два широка млада ока, жбурски, разбојнички, с трагањем и мучењем. Њена су изненађења по стотину на дани, и сва напрасна и пуна жестине. Нема ствари која јој не натера млауз краи у телу и мисли. Ништа лепше од њених запиткивања за човека чија мудрост одиста није у скептицизму ни у *nihil admittate*, него, напротив, који и сам верује да још има пуно новог и невиђеног, и, још више: да је све ново и увек невиђено и недогледано. А нарочито да су увек нове очи у човека који зна да мисли и који уме да види. Људи који се више не чуде, и ни у што не загледају по сто пута, то су несрећници који никад нису стварно ни видели ништа на овом свету.

Имао сам само још једног пријатеља који је имао ту драгоцену моћ изненађивања пред свачим. О путу око своје куће могao је испричati колико и Васко де Гама о путу око Африке. Има и тих ретких људи који сав свој унутрашњи живот носе у оку. Њихове су очи увек отворене, њима гледају, слушају, осећају, пипају, траже, роне, буше; оне се никад не смирују, и у све се упијају као пијавице. Оне су жедне, гладне, неспокојне, крилате. Једним погледом такав човек опази све пред собом: и поље, и реку у пољу, и мост на реци, и зрачак на води, и ваздух, и муху која је у тај мах пролетела здесна на лево. Све то спази брзо, напречаш, халапљиво. Такви људи прате очима сваки покрет до kraja његове линије; знају све чега има, у граду, у цркви, у кући, на столу, на човеку, под земљом, под водом. Тако поред обичне гомиле људске, у којој већина иду погурене главе и оборених очију, гледајући или изнад ствари или испод ствари, — ови други, напротив, носе цео свет на својим зеницама, и умру тек пошто су све на овој земљи видели и пребројали.

Овај туризам, који се види по Алпима, даје лажну илузiju о томе да је људство најзад почело да осећа истински за лепоту у природи. Међутим, истина је само да се у природу иде само лети, у дане беспосличења, за време прибирања нове снаге за обесна уживања у градском животу. Нико не зна да доволно осети дубоко поље осуто цвећем, небо облијено светлошћу, шуме пomerчале у сенкама. Нико не види колико једна стаза којом пролазимо сваки дан изгледа другачија сваки пут; и да никад једно јутро није слично другом. Нико више не уме пратити живот биљке од њене клице до последње сухе грane, ни одгојити животину да би познао чар њеног детињства, бес њене младости, снагу њеног плођења. Предају своју земљу у закуп другом да је сами не обделавају у дивљењу и срећи која клија из сваке бразде и пада са сваке грane. Беже од најлепших догађаја на свету: од сунца, од кишне, од ветра, од звезда, од магле. Има људи који су у свом животу видели свега неколико залазака сунца, а још мање има људи који су видели свитање и оргије сунчевог изласка. — Обожавају природу само деца и лудаци; само они говоре с биљкама по путу и с камењем у пољу. На супротној тачки од њих стоје још филозофи и песници, који се детињски усхићују и лудачки диве свему ономе чему су други окренули леђа. Мржња оног мог поменутог пријатеља за такав свет била је крвопочна онолико колико је његова љубав за природу била дивљачка. У једној безазленој пантеистичкој екстази узвикину ми је једном: „Кад сам видео једну ноћ на Крфу, осетио сам да више не волим своју жену!“

Пењање путем на Јунгфрау узело је цело преподне.

Мала Полькиња је имала у покрету главе нечег тичјет, и у кретању тела нечег мачјет; а у целом животу физичком, ничег човечјег. Полькиње имају једну нарочиту чар коју неће достићи

можда ниједна словенска жена. Оне имају сенсуларне покрете Шпањолке, духовиту кокетерију Францускиње, чисто срце и топлоту Рускиње, но-сталгију Скандинавке, наивност Енглескиње, и, што је извесно, ничег од Немица. Уз све то, носе нешто од трагичности своје расе: једно неспособјство да увек иду да виде шта је иза брега, да пређу с оне стране реке, да свугде где уђу отворе прозор, и завире под сваку завесу. Францускиња не уме да буде оволовико приступачна тузи и сновима, нити је Рускиња икад овако чедно брњива. Ниједна жена на свету није овако лакома на нове емоције, нити има онолико завођачког у свом гласу, у сваком погледу и у свакој речи. Глас јој је млак и подмукao; стисак руке нежан али испитивачки; свако обећање ствар каприца и задње намере. За Рускињу је љубав херојство, а за Полькињу је љубав интрига. Формула њена за фину љубав: малко перверзије у чедности, али много чедности у перверзији! Свуде пуно стила, укуса, рафинерије; јер жена која није лепа, она је смешна; ако није грациозна, она је вулгарна. Полькињу омрзнете најзад зато што сте је и одвећ волели; затим је опет заволите, јер сте је пре тога срдачно мрзели, — али тако у бескрајност. — Она никад прва не напушта плen своје лудости и своје сплетке. Увек држи человека оним ефемерним у својим жељама и детињастим у својим страстима. Она је најженскија од свих жена, а то је најјаче оружје којим иду жене у бој на мушкист.

На једном путу за Јунгфрау овакве су жене драгоценост, јер су духовите. А духовита жена чини сталан притисак на човеков ум и таленат; никад у друштву духовите жене човек не пада у духовну леност ни телесну лабавост: зато он поред њих све боље види и лепше каже него у друштву човека. Он, поред ње, надмаши и већег од себе, чак и себе самог. Обично кажемо онолико колико знамо и како умемо; а поред духовите

жене кажемо више него што знамо и лепше него што умемо. Само је додир са женом направио француског човека најречитијим и најбодријим од свих људи. Напор да се допадне само духом, он је постигао у том врхунац сјаја; као што се Грк хоће да допадне парама, и у свакој земљи поста- не први банкар; или као што је лав хтео да се допадне лазини и дошао до своје гриве, а петлић до своје румене кreste.

Никад нећу заборавити ову малу духовиту женицу која никад није заборавила да буде и же- на од спола, и која је та два елемента својих седамнаест година утапала у једној грацији што беше савршенство оваквог једног алпијског дана. Никад нећу заборавити те веселе вечери на пла- нини, под зеленим сводом, где смо слушали како целокупно небо швајцарских анђела пева за бога- те Енглезе у Гринденвалду. Али никад нећу више ни моћи видети сјајну алпијску ноћ а да се не сетим свих оних поноре које сам тада видео у ње-ним широким очима, иако се сада овде отварају као два црна и влажна и тужна ноћна цвета.

Од Лаутербруна се пење до Шајдега једним електричним возом. А оданде, иде се пешице до ледењака. Дан је био јасан.

Небо је било нешто млечно, као приморски свод у месецу августу када се Велики Медвед спусти до крова кућа и пролази улицама. Поред нас у даљини лебди један пејзаж Сегантинија. Али непосредно око нас почине предео смрти, земља на којој умире и последња клица живота. Једва се понегде зелени ретка трава, ситна као прашцина, кроз коју вијуга једна бедна путања што води у ледењаке и у смрт. Пролазе широка и студена платна ветра.

Али оно што овде пренерази и скамени, то је тешка хука из глечера, хука отопљеног снега што у мутним потоцима срља у амбисе који се отва-

рају на сваком кораку. Од њих се пролама цео овај мртви предео. Али се ухо затим брзо навикне, и ужасни хук узеши облик апсолутне монотоније, најзад дадне утисак апсолутне тишине. Можда осећање тоталне самоће на овим висинама дадне и ово чудно осећање дубоког мира. Изгледало ми је понекад све тихо у том пределу где је све било укочено, јер се овде живи само видом и можда стога сва друга чула остану у страви.

Лед ових глечера издалека сјаји као сребрно море; а овде горе је снег таман од прашинасте земље којим су га ветрови засули. Пред овим пре-делом већитих катастрофа видик нема краја; један поглед изгледа довољан да обухвати целу нашу планету. Дубоко у долинама испод нас, све је у магли; потоци се обарају сад пред нама у поноре у које је ужас погледати. Моја салуптица, брљива као ласта, полагано губи у гласу свој тучни акценат. Осећам у својој руци њену ручицу сву залеђену од страха. Њене очи које су се отварале пред свачим у широка сива огледала, тумарају сад расејано. Мала уста која изгледа да су отворена само да кажу да љубе, беху се скупила у мали румени грч, као у врућу кап крви. Жене пред великим догађајима у природи имају потребу да плачу.

На ледењацима нас је ухватио први сутон, а то нисмо ни осетили. Затим се и небо није више разазнавало. Све се било изгубило једно у другом, и наш повратак је задавао бриге. Душа се била преситила ових горких лепота, и ми смо позвали вође да нас брзо са ових небеса врате к земљи. Ледени зидови што су висили над провалијама, изгледало је да ће се порушити, ако мрак буде мало тежи, или ветар мало бржи. Страх је долазио од свега што се назирало. Вальзalo се бојати да се магле из долине не подигну на путе по висинама и не одвоје нас од свега осталог. Срећом, веће се брзо рашчистило; неколико звезд

зда изиђе из леда; свод се забеле. Месец ће изићи тек после поноћи.

Када смо после два сата силажења једним добрим путем, и без вође, срели у мраку неког човека, рече нам да смо променили правац и да тај пут силази на Менлихен, где ћемо стићи баш кад буде изишао месец. Сасвим свеједно, уосталом. У Менлихену има велики шале за преноћиште. То значи ипак провести ноћ на самом хребату Јунгфрау, што значи једна прича за потомство: за страх оних који су се пели само на црквени торањ, или на дуд у свом дворишту.

Хиљаду слатких катастрофа на том силажењу и бројању корачаји по невидљивом путу, који изгледа да никде не води него да се обреће око самог себе. Машта отвара бездане и онде где их није било. Мала Полькиња дрхти на мом длани као смрзло птиче; морам да је загрезам својим дахом и својом крвљу. Она је благосиљала добру руску степу и афрички песак; о бродоломима код Добре наде и Фалкленда говорила је вечерас као о каквој позоришној представи; и већ носила у цепу огратча једну пету своје ципелице! Остатак друштва ишао је за нама у ноћи или пропао у понорима.

Али, најзад, ноћ у Менлихену била је тиха и блага. Воздух је био наједном топао, и као да је у њему било мириса јорговане из Женеве и љубичица из Парме. Сва су чула била попустила; престрављене сиве очи моје сапутнице изгледале су жељне не да виде сунце него да угледају човека. Целим путем, где год угледа нешто усправно, њој изгледа неки човек. Те пепељасте очи које гледају увек у даљину, замишљено и нешто напрегнуто, као да она гледа кроз маглу да прозре, или успомену да се нечег сети, изгледале су сада малаксале. Само се види како се у тим широким зеницама нешто пали, па гаси, па опет пали, и

опет угаси, — лепи, мирни и учестани пламенови који говоре место крви и место речи. Кад се раздани, те ће очи бити налик на мирни морски затон, сав окружен црним чимпресима, у заветрини. — Али је она сад уморна и сурвана. Ови доживљаји, који су направљени од самих чудеса, превазилазе моћ њене упечатљивости. Осећао сам да је имала потребу да је узмем у наручје, и да је тешим, дуго и благо, и да се закунем да је више нећу овако мучити, него да ћемо провести живот само на веранди, и у варошким парковима, и гледати Алпе, завалњени у столице, и са докледом у руци.

После уштапа, који су те ноћи видели људи на ледењацима, бледог као сабласт, изишло је јутро сунце, крваво као какво апокалиптичко страшило. Врхови Јунгфрау су се зајарили. Високи пламенови су посуктали из земљине утробе, затим се одвојили од земље, па као огњено острво почели да лутају празним небом. Дан ипак неће још потпуно сванути. Борба између светlostи и тмиње никде нема овај изглед очајне борбе у природи, овог хватања у коштац свих елемената и свих призићења. Јер овде не изгледа да се сада рађа нов дан, него да се из хаоса издваја нов свет. Провала светlostи у небу, кроз ове сенке теже од брегона, и ове тишине дубље од свих бездана, траје дуго. Затим, наједном, настаје брзо размицање румених глечера, њихово дизање све више, и протезање све даље. А цео овај покрет висина које изгубе све линије, претворе се у крупне огњене масе, које носи ветар десно и лево. То су свакодневне епопеје светlostи ових Алпа који не задивљују него запренашћују за цео живот. Рађање сунца на Јунгфрау, то је највећи догађај у космосу, и нешто што човекову судбину на земљи учини најбеднијим случајем међу свима стварима. Овде се не дају ни замислити среће и несреће, него само наизменичне мирне катастрофе и мирни тријумфи огња и ноћи. Свет-

лости и тмине изгледају једино што постоји, једино живот у времену, једино постојање и нестајање, обнављање и развијање. Све је у гашењу тих свеобимних отњева на Јунгфрау; ван тога ништа није стварност и бивање, него обмана и негација. Суици, али ово огромно и крваво сунце из пустине Јунгфрау, то је дефиниција космоса, обест и хармонија елемената, интрига и истина, прва и задња реч лепоте и ужаса. Питагористи су се бацали на земљу пред изласком сунца; то је чинио и Сократ, противник питагориста.

Три дана доцније гледао сам са својих прозора са Сен-Беатенберга ове брегове на мирном подневном грејању. Изгледало ми је тад да је мој живот наједном пресечен на двоје: пре и после мог дана на глечерима Јунгфрау. Тај дан је био прво пренеражење свих мојих чула, можда почетак извесног нереда у свима мојим мислима. Моја дотадашња слутња о невероватном добила је сад своју потврду и горак печат. Све што сам дотле видео, било је сићушно, тескобно, делимично. Знао сам за лепоте радосне или трагичне, лепоте створене за човечје срце и мисао. Али нисам знао за лепоте којих се ужасавамо јер немају ништа са човеком, јер га оборе и смрве, и јер постоје само за себе; и која су свирепа решења среће или несреће самог космоса. По талијанским равницама или нашим брежуљцима, Бог изгледа музичар и лиричар; овде изгледа непријатељ, судија и убица: јер је овде на сваком кораку замка, бусија и провалија. Свуда на другом месту нешто живи, дише, пева и цвета; онамо горе на висинама постоји само смрт и лудило.

Јутрос је овде на Сен-Беатенбергу једно благо сунце имало свак блесак прве љубави. Долине око мене изгледале су ми сада мирне и љупке као тихи пејзажи око Сијене и Асизе. Магле су лежале сребрне у поноризма. Одоздо звоне недељ-

на звона, можда из каквог сеоца на рубу језера где је пуно јабланова, и где по цео дан иде врева из пчелињака и голубињака. Ово треперенje светlosti у долинама траје цео један чаробни сат: то је лепа скаска о змајевима сунца који један другог пројдију. Јер магла се најзад у једном часу повуче, и као река улије у дубине земље, или отече у неке даље долине. Недељно јутро на оваквом брегу, то је празник који се не види на људима него на стварима. И оно што је најситније на земљи, постане видљиво и сонорно, афирмација и снага, воља и песма.

Како се ипак грубо намеће разлика између ове природе и ових швајцарских људи. Мрачни Цвингли, у дане реформе, када се купило по хришћанским земљама злато за катедралу Светог Петра, показао је поносно и пркосно на беле Алпе и бунтовно узвикнуо да је то једино место где човечанство треба да гледа лице Вечитога на његовом престолу од леда. Швајцарци су одиста остали да гледају лице Божје на његовом престолу од леда, и нису дали новац за божанске престоле од злата, али у тој својој контемплацији нису оставили речи ни у стиху, ни у слици, ни у музичи. Никад ни у једном од ових ситних и срећних градова није се родила ниједна уметност, и на овим небеским језерима није зачета ниједна легенда, ниједно предање. Из ове земље у којој Бог седи тако на престолу од леда, Швајцарци су ишли као најамници у туђе земље и ратовали за ћавола. Њихово је оружје светлило по ходницама и степеницама најодвратнијих краљева и папа; они су гинули по предсобљима чувајући прагове за којима су чињена насиља и вршен блуд. За време Шарла VIII били су у служби отмичара најхрабрији војници; за време Франсоа I били су најкукавнији — и својом паником проузроковали, код Павије, највећи пораз у фран-

пуској историји, и одвођење француског краља у мадридску тамницу. Историја храброг и доброг швајцарског народа у то доба била је само горка прича о витештву које се продавало за новац. Нечег тако најамничког и служитељског има и данас у његовој судбини. Швајцарска је фатално постала друмска гостионица, и једна прикривена мржња за странца избија из сваког додира с њима. Страјац није овде ни противник, ни савезник; ни једномишљеник ни разномишљеник; он је муштерија и кираџија. Никакви осећаји не постоје у том сусрету, него измене хладних речи, недељних рачуна, добро проверене монете. Све је овде срачунато и узакоњено само с обзиром на ситну срећу малог човека, тако да кад одаљде гледате на историју, изгледа вам да су велики подвизи само лудачке авантуре, а велике намере само мањинта пустоловства. За целу епопеју довољна је прича о Виљему Телу, једкој јабуци и једној стрели.

Срећом, све добро швајцарско није у песмама. Јер Бог, изабравши ову лепу земљу за свој престо, није хтео да људска срећа овде буде у књигама. Швајцарска је и без својих књига и без своје музике ипак остварила идеал највећег унутрашњег спокојства, и тај њен мир, то је њена слава. На сваком углу жандарм, на сваком ћошку фењер, у сваком кварту један пастор, у свакој улици по једна бабица, у свакој породици традиција о једном посланику кантоналном или саветнику муниципалном! Закони на хартији, то су они који ратују против закона у крви и инстинкту. Да су, уосталом, имали генија, такви би генији ову земљу разорили; а овако су ови мали људи успели да направе велике ствари: израдили широке путеве, засадили сјајне вртове, дигли високе палате. Овде је срећа у половиности, осредњости, свакидашњости, ослобођењу од свега што је крупно, расно, духовно, свега што је и ствараљачко и рушилачко у људском инстинкту. Је-

дизни геније којег је родила ова земља, био је Русо, најпре прогонен и уџењен, затим признат и слављен. Да је Русо овде остао, њега би изгројели на гломачи у Женеви, као некад Мигела де Сервет, који је оставио науци закон о циркулацији људске крви. Јер ова земља није никад ни присвајала за себе амбицију каквог крупног духовног средишта. Кажу да су овде Русо и Волтер били под утицајем средине, и да је француска револуција зачета у Женеви. Међутим, француска револуција је дело јакобинизма који је, на против, највећи контраст са женевским пуританством и калвинизмом. И када је у Паризу донесена Шарта о Правима човека, још се у Женеви пуштила гломача вештице госпође де Шадроне.

У Швајцарској је идеја о животу увек била уска, сујетна, себична и плашљива. У реформи, ова се земља обележила само мрачном искључивошћу и верским цинизмом; у цркву је унела што више могућно страха од славе и поезије, и што више неповерења и mrжње за човека. Лутер је био песник и витез; а Калвин је изгледао апсанција и исповедник зликоваца. Овде реформа није дошла као реакција на раскош и разврат папа, и као потреба за ослобођењем људске савести, него као реакција на талијански духовни хеленизам, и на раскош и блесак у којем је човечанство тада замишљало свог Бога.

1906.

ПИСМО ИЗ ФРАНЦУСКЕ

Париз, у пролеће, 19**

Нешто се данас наједном променило у мојој улици, старој, бедној, анонимној. Била је до сада тесна као тамнички ходник. По њој су месецима лиле црне кишце, и смркавало се већ од подне. Јутра се нису познавала по забељеним прозорима, него по нашем очајању од вечног мрака. Али је данас напрасно наишла однекуд река светlostи, и младо сунце упалило по плафону читаве пантомиме змајева и широке отњене шуме. По мокрим црним крововима разлетели се голубови од ватре, и запалило се један крупан облак у висини. А кад је наједном зазвонило са неке цркве, гласови звона прошли су небом као велика сребрна једра, хиљадама једно за другим.

Ни у највећем граду, над чијим улицама висе само уска платна неба, пролеће се не да сакрти. Пролеће није овде на стварима колико у очима људи и у покрету жена. Пролеће је, јер јучерашње среће не изгледају више среће; јер је љубав и неверство у ваздуху и води; јер су жене данас лепши него икада пре у животу; и зато што се пробудимо с једним стихом у памети и једним новим женским именом на уснама; и, најзад, што прођемо данас кроз Латински кварт као стари грчки бог кроз златну кишу.

Млако париско пролеће се осећа у мирису прве прашине и у благости ветра који сад гмиже по земљи. У Сени лепршају сунчане заставе; пр-

ни кровови праве своје оргије у усијаном небу. Чује се јутрос како негде, с ону страну свих зидова, пупчају младе шуме, сијају реке пуне жераве, хори се паганска песма, трче кентаури. У срцу пева један велики ћаво и триста малих. По једном убогом стаблу, у каквом прашљивом париском скверу, осећа се данас листање свих шума бразилијанских. По једном гласићу птице, чују се сва јата са екватора. Пролеће још није на земљи, али је оно већ у крви и душам; срце иде за сунцем а памет за ветром.

Што разликује Париз од свих других градова на свету, то је што у њему никад нисмо потпуно несрећни, ни када смо најсиромашнији. Сва су врата овде пред нама затворена; сви кухињски огњеви погашени; упражњују нас туђа кола која би требало да буду наша; и други човек води под руку младу жену која би понекад већма волела да виси о нашем рамену. Свако се од нас осећа овде убог и безимен. Али је Париз толико огроман и сјајан да се пред њим све наше личне беде губе као миштарије. У позадини свију тих наших беда стоји величанствени Лувр; иза свих наших безбожја и порока стоји у позадини, и до неба, Богородичина црква; после сваке своје неvoље или лудости, прођемо, цезарски, кроз Тријумфалију капију!... Само тај осећај да живимо у Паризу чини нас човеком срећне звезде. На једном старом малом пастелу неке госпође из XVIII века, који је извесно био дар једном љубавнику, видео сам негде женском руком написане ове слатке речи: „Ми смо се видели, и ми смо се волели, и ништа више на свету није у стању да измени тај факат.“ Тако смо могли мислити у овом граду и сви ми други — и ви који сте у њему живели, и ми који смо у њему животарили. Јер ништа више, и никаква сила не може изменити факат да смо Париз видели и у њему живели. Ово је поклич једне од највећих људских срећа.

Париз је највећа раскрсница живота. Човек је до Париза једно, а од Париза је друго. Ко је довде дошао паметан, он је овде постао паметнији, а ко је дошао довде луд, он је одавде отишао неисцртво махнит занавек. Ово је једини народ који уме све да сквати, у све продре, и све објасни. О латинству не говори без хипокризије и без политике, јер Келти и Гали, као што су, они су острво за себе, геније за себе, судбина за себе. — Италијани mrзе Французе јер их се боје као војника, Шпањолци их mrзе јер их се плаше као револуционара, Румуни су заљубљени у њих због њихове фриволности и порока. Срби су заљубљени у њих због њиховог витештва. — Ниједан народ не представља, ево већ четири века, своје столеће тако интегрално као Французи. Немци су уски, затворени у себе, заљубљени у своју грубост као у своју музику. Ако Бизмаркова и Виљемова земља остане и даље онаква каква је данас, то ће бити најсилнија и најстрашнија земља на свету, али никада највиши. Биће ужас и трепет, али никада центар и пример; биће гильотина која ће израђивати све на секунду, али никад извор великих хуманих идеја и осећања људске заједнице. У осамнаестом веку, веку америчког устава и француске шарте о правима човека, немачка је филозофија била у половину теолошка; и кад париски санкцитет обарају феудализам и стварају ново човечанство, по Немачкој још за један век корача у парадним маршевима касарнски народ Фридриха II.

Египћани, Персијани и Јевреји нису зато имали господарство над светом што су себе сматрали изабраним, а све друге нечистим. Французи су у три маха говорили о свом завојевању светом и о једној универзалној монархији под њиховом влашћу; али не зато што су се сматрали славнијим од других, него хуманијим. То је било у доба Шарла V, Хенрија IV и Наполеона. Французи су, после Римљана, били први који су го-

ворили о човечанској заједници; они су први правили законе либерализма за цео свет, и дизали револуције у својој кући од којих су се и све друге земље ослобађале тираније и мрака. Реч човечанство, у ново доба, чула се само из Француске. Наполеон је хтео зато не Француску у Европи, него Европу у Француској. А ово је хтео не само као велики генерал, него као велики организатор духа. Наполеон би постао само један велики освајач да није у освојене земље истовремено доносио и идеје француске револуције; а у својој земљи он би остао само узурпатор и тиранин, да није истовремено био и главни иницијатор за организацију модерног законодавства. Тај цар који је погазио свачија права, израдио је, међутим, законик за сваког. Сви су француски путеви били римски. Француски нису никад престали да представљају велико латинство: силу и закон.

Енглеска је у деветнаестом столећу јединица имала светско царство и светску политику, а није ипак знала за идеју о човечанству, и клонила се заједнице с другим просвећеним народима говорећи само о својој сјајној усамљености. Американци тек сад увиђају да постоји и друго људство него они, и него њихови принципи и њихови црвено-кошци... Нема у деветнаестом веку ниједне стварно либералне идеје која је дошла из Немачке, али нема опет ниједне која или није дошла из Француске или у њој добила дефинитивну форму. Ова се земља већ од дуго времена налази на свима раскршћима историје као путоказ. Декарт обара сколастику, а Огист Конт метафизику. Лавоаузје је ослободио свет од алхимије и створио модерну хемију; Ламарк је претходио највећим законима физике, а Пастер је први створио биологију. Било је и неколико француских владара који су имали политичку хегемонију над целим светом; а имена Ига и Балзака била су највећа имена у једном од највећих векова.

Само у Паризу имамо осећање да живимо у културном центру свега човечанства. За један дан се каже по улицама од Луксембурга до Монмартра више духа него у немачкој академији наука или енглеском парламенту за годину. Треба слати младеж у Немачку да научи свирати, а у Француску да научи мислити. Немачка има неколико генија које немају Французи; али Француска је родила безброј великане који скоро домашују немачке геније. Немачка је музика постала прва музика у свету, док су још онамо свирали само професори музике, и док сам немачки народ никре још умео ни да звижди, ни да пусти гласа. Француски геније, напротив, увек је био раширен на целу француску масу, која је зато једна од најумнијих што су икада живеле на земљи.

Нико колико Француска није имао толико велике краљеве, војсковође и државнике. Има народа који су од Француза били бољи сликари и архитекти, као Талијани; и бољи музичари и филозофи, као Немци; и већи морепловци, као Холанђани и Португалци; и већи трговци и колонисте, као Енглези. Али су зато Французи ипак у историји највећи иницијатори и реформатори, и највећи организатори људског духа. Немачки војници и енглески бродови доћи ће на своје место у праву секунду, али ће оба народа увек помало задицети да идејно дођу на мету у прави час. До почетка деветнаестог века у Енглеској је још живео свет од црног сујеверја и врачања, што покazuju и данас ствари изложене у музеју у Оксфорду. Живео је у доба Јелисавете велики песник Шекспир, али толико изван свога века и свога народа, да о њему није сачувана ниједна лична успомена, тако да се сад сумња у њега да је уопште постојао, колико се сумња и у Хомера. У Француској је, међутим, један велики човек био увек права мера свог великог времена, и једно без другога било би овде неразумљиво.

Савремени човек који не зна француски, то је као антички човек који није знао грчки. Апостол Павле је знао грчки, али рђаво; да су други апостоли и евангелисти знали грчки, примитивна хришћанска вера би можда већ била одмах постала најсавршенијом организацијом духовног живота за сва времена. Ако се негде и доцније буде родила каква нова велика идеја за реорганизацију света, она ће постати тријумфална тек када у Паризу добије своју кристализацију, и кад Французи, по свом обичају, од свих принципа направе путеве срца.

Нема одиста ниједног патриотизма који је лепши од француског. Има националних поноса који остају као највећа лепота једне расе. — Кад је цео свет био у помрчини средњег века, француски геније је створио готику, а енглески геније Велику Шарту; али док се још у Енглеској дубоко веровало у магију, у Француској је донесена нова конституција света. Никад Француска није била без неког свог великог човека који изгледа истовремено и шеф опште људске породице, старатељ и бранитељ, херој света. Има неколико великих народа у којима појава једнога генија изгледа као неко чудо природе; у Француској нам то изгледа као логична појава и неизбежни продукт средине. — Патриотизам француски није израз расног егоизма и ксенофобије, као код неких других народа, него историјски понос и смисао о традицији. Оно што чини Француза обесним у његовој националној охолости, то је што никад, од кад је постао, није био ничији роб. Француска је, осим Данске, једина на копну Европе којом нико није владао осим њен сопствени народ; и кад су други пропадали, она се ширила. Од времена Шарла Великога она је слободна на сунцу. Сви су ишли да је покоравају, али је нико није покорио; а она је покоравала половину света. Десет векова њеног постојања, то је десет векова непрестане слободе и сталног државног развитка.

Шпаньолци су били робови Арапа, Руси робови Монгола, Срби и Грци робови Турака, Талијанци робови свачији; али Француска, и кад је била побеђивана, није била покоравана, ни губила своју државну егзистенцију. И од кад постоји француски престо, он је својина само француских владара. Зато најслободнији човек на свету, то је Француз; а зато је он и најсамосталнији духовно од свих људи на континенту.

Французи су први који су остварили своје национално уједињење, још за време Луја XI; они су били и први који су имали један типични национални рат, са битком на Валми; а то је после осталих столећа у којима су ратовали били само верски и династички. Тек после победе санктилота у битки на Валми, говори се о нацији као моралној и етничкој заједници; дотле је реч нација била недовољно јасна, магловита, конфузна. — Француска се увек развијала само из својих сопствених традиција, у току неколико векова. Данас се све земље на континенту европеизирају, значи денационализирају, уствари, само францизирају; и култура неколиких народа у Европи цени се према томе колико се та култура приближила француској.

У Мадриду је архитектура немачка, тоалете париске, кухиња ливантинска, хотели енглески, лепост арапска, морал грчки. Нестала је стара соптербија шпанска; чак Дон Хуан сад онамо долази из Аргентине, а Дом Кихот је одјашио у Италију. Међутим француски дух је био и остао стално конзервативан, и развијао се само из своје сопствене моћи. У Француској су имали својих следбеника и Бокачио, и Калдерон, и немачки романтичари, и Шекспир, и Бајрон; али је геније француски, као и геније старогрчки, туђим узорима увек давао печат своје невероватне снаге. Зато је Француз оличење човека везаног за своје тло; то је најогроченији патриота који не зна шта је

то отаџбина, него шта је то Француска, dulce France Шарла Великог.

Развитак Француске је нешто што нема примера у историји: има једна Француска из доба Луја XIV, а другчија из доба Директоара, другчија за време Царства, другчија из времена ресторације, другчија из 1848, и данас другчија него икад... Сви елементи њеног духовног живота варирали су у логичној вези један с другим: литература, филозофија, сликарство, стилови. Француска никад није била дуго времена иста, и ниједан грађанин света није имао одувек тако просвећену љубав за своје тло и свог расног генија. Вероватно, међутим, да ниједно доба француске историје не представља тако коначан обрт у духу и наравима колико пад монархије Наполеона III, који је био коначна пропаст старог друштва и старе традиције. Ни велика Револуција није такав јаз колико постанак затим буржоаске републике и стварање буржоаског друштва.

Ако има земље у којој су за неколико столећа управљали мудраци, то је ова. И сам Наполеон је помагао и своје и стране научнике с истом љубављу; интересирао се за све седнице Академије и Института, чији је био члан; при пожару Москве диктирао је наредбе које су се односиле на француски театар. Ниједно доба у Француској није уопште било велико ако пре свега није било одиста просвећено. Један невероватан уроћени смисао за реалност и могућност; једна особена моћ опсервације, то је оно што чини Француза у сваком кругу човеком који све види и разуме. Та уроћена моћ опсервације, та стална потреба за разумевање стварности, инстинктивна одвратност за све што је мистично и магловито, чини Француза најнепосреднијим, најискренијим, рационалним, дубоко истинитим. Прави опсерватор увек тражи научну истину у сваком моменту; а човек који до те мере гледа у истину ствари и факата, не може бити него истинит и према људима. Зато

је Француз најмање лажов од свих људи. Он је битно научни дух. А нема научника који је био лажов; урођена лаж, то је или духовна поремећеност или физичка немоћ. Ако је Талијан лажан, то је зато што је слаб; а ако је Француз истинит, то је зато што је јак.

Француз је жовијалан више него што је раздостан; и више декоративан него свечан. Увек нојево перо за клобуком и чипке око руке. Код човека и данас сталина љубав за барок; а код же-не, укус за прецизност. Њихова париска љуп-кост долази више из сласти за живот него из идеје о животу. Више је Француз декоратор него сликар. Мрзиће Бетовена, и кад мисли да га воли; и бидеју одвратан Достојевски, и кад ве-рује да га разуме.

Осећање човечности у Француза долази од радости и храбrosti; код Талијана тог осећања нема због страха и себичности. Има између Фран-цуза и Талијана неизгладиво неповерење и непр-пельвост, веће него између Шпанјолца и Португалца, или Енглеза или Немца. Чак и веће него између два јужна Словена из два разна племена! Први Француз кога запитате о Талијану ре-ћу ће вам ово:

— Талијан је рђав и као пријатељ и као не-пријатељ. Као пријатељ је завидљив и неверан, а као непријатељ је подмукан и осветљив. Увек је на граници пријатељства и непријатељства. Увек је готов да се кавча и да се мири; да се кавча без битке и да се мири без љубави. Грк хоће да превари или само кад је његов интерес у питању; а Талијан ће вас преварити и из платонских разлога, из љубави за интригу и отров. Талијан у-живљава у интриги и злохи као у својој благој кли-ми и свом љулком језику; не свагда ни злонамерно, него што је стварно палаччанин, и што је уоп-ште интрига страст јужњака и артиста. У подва-ли је јачи од Грка, јер је Грк интригант са аго-ре, а Талијан са трибуне и амвона. Интрига у

Италији има своју сјајну прошлост, своја дела, своје хероје и своје мученике. Цезар Борција је успео да презари и самог Макијавелија као флорентинског амбасадора, као што су и папе вишег пута превариле императоре. — Талијан је робовао сваком од околних народа, и зато мрзи свакога. У Италији се тукао народ са влашћу, провинција са провинцијом, град са градом, улица са улицом; и зато се онамо ни два човека не воле међу собом. Талијани не воле ни да виде туђе земље. Талијан путује само ако је сплијун. Тај се народ делио на разне господаре, разне дијалекте, разне судбине, и разне идеје; и ма колико Италија била славна земља, њен свет је вишег агломерација него народ. Био је увек роб, и Италија је вековима била слушкиња; и онда кад је била победилац као кад је била побеђивана... „Per servire sempre, o vincitrice o vinta“, каже један њен песник. — Ово је мали народ у великој земљи, јер их не води ниједна велика идеја. Они су занавек затворени у свој егоизам циције, и њихове расне мржње постале су за њих скоро свештеним предањима. Мрзе Французе; Енглезе не познају; Словена се боје; Немце презириу; слабим Грцима чак и завиде. То је мали морски трговац који спава на једно око. Из страха да не буде убијен, у стању је да убије. Интригу уноси у политику с људима и у љубав према женама. У његовој дипломатији има духа ватиканског, венецијанског, и аустријског, а најмане пијемонтског. Највећма су се Талијани уплашили откад су се ослободили...

Ви ћете зачуђено додати:

— Међутим, Талијан је најдаровитији народ на свету. То је несумњиво највећи артист за последњих хиљаду година. Зар је било могуће створите уметност, и то највећу, без највећих квалитета срца? Затим, Талијани су одиста били творци на највећим делима људске историје. Талијански краљеви сицилијански и напуљски ство-

рили су модерно друштво, а његови тирани су створили модерну културу. Његови разбојници и кондитори су створили модерну сталину војску. Његови зеленаши створили су прве модерне банке. Његови комедијаши су створили прву оперу и модерне музичке инструменте... Да нема генијалних Немаца, свет би изгледао ипак исти, само с нешто мање метафизике и с мање клавире по собама; а да нема Талијана, свет би из основа био друкчији.

Али ће вас Францууз пресећи:

— Највећа грешка Талијана, то је што не зна шта је слобода. Једини је ово народ, осим турског, који је обожавао тиране и тирамију, која је и у његовој крви. У античко доба на његовом тлу живели су, један за другим, највећи тирани и крволовци: Цезар, Тиберијус, Кайјус, Клаудијус, Нерон, Калигула, Домицијан... Сви у истом стилећу!... А од средњег века до новог доба, он је и самом религијом упућен на обожавање тираније: папа у Риму то је био символ духовног алсолутизма засађен у средину католичког свемира; и та велика снага у вековима кад се човек потчињавао цркви као држави, дала је најзад Италији невеселу идеју о слободи. А у нас Француза је тај случај био увек слабији, и врло разводњен свагдашњим француским национализмом. Француска је могла знати за све режиме али не за теократију. Папа је у Авињону био наш сужањ, али не наш господар... У Шпанији се не зна докле иде католичанство а одакле затим почиње инквизиција; у Италији се не зна докле иде религија, а одакле почиње верска политика; а само у Француској постоји право и просвећено католичанство. — Талијан је једини народ који стварно никад неће бити слободан. И они који су га у историји ослобађали, увек су га затим заробили: његове папе, француски и шпански краљеви, немачки императори, домаћи тирани...

Дух господарења је у Француза сиљнији и израженији него у ових непосредних потомака римских господара света, у Талијана. Још дуго, и можда до краја, само ће Француска представљати војнички геније латинске расе. Последњи прави тип римског освајача био је Наполеон. Извесно, неће више ниједан европски владар имати фантазију да оде и обиђе путеве Александра, Помпеја и Цезара, нити ће бити војске да иде пешке од Мадрида до Петрограда, или од Париза да одлази до под египатске пирамиде и у Сирију. — Целу величанственост Августовог друштва достигло је још једном у историји само друштво Луја XIV, као што је сјај Помпејевих тријумфа познавала још само Наполеонова војска. Изванредне владаре као што су били Трајан, Антоније Побожни, Септим Север и Марко Аурелије, имао је опет само француски народ у својим благим и разумним краљевима, као што су краљеви Свети Луј, Шарл V, Луј XII и Хенри IV. У два три маха, Француска је силом оружја, као и Рим, имала хегемонију над светом.

Данас је Француска за остало људство банкар и апостол. Као банкар, Француска је направила железнице афричке, руске и балканске; а као апостол, изградила је модерне уставе половини слободног човечанства. — Међутим Француз, тај велики освајач, ни он не уме да путује, ни да се настани у туђој земљи. За сваку другу земљу мисли да је чудна и њен народ да је смешан. Зарадиће крваво новац на Леванту или у Русији, увек с намером да се врати у Француску, да купи тамо кућу с вртом пуним салате и шаргарепе, и добије француски орден, и умре поред француске жене.

Умреће и као добровољац на тврђави у Атини, или бранећи какав маронитски манастир у Либану, или бијући се на барикади у Мексику, али увек говорећи да то чини само за част и ве-

личину Француске. Као Језуита своју мадону, или као Турчин своју жену, Французи ките своју Француску епитетима и рефлексијама које блеште и засењују цео свет. Увек мисле да су спасли свемир: револуцијом, демокрацијом, ратовима, уставима; и они су то одиста и учинили, али су били и први да то рекну. — Французи знају шта је Право, Енглези шта је Праведност, Американци шта је Хуманост, а само Словени знају шта је Доброта. Зато су Словени ипак највећи степен људског срца и људске савести. Сви други могу бити искрени, али су само Словени интимни. — Французи су затворени у себе и своје традиције. То су ипак најсавршеније буржое: они не сто пута променити режим у својој земљи, пре него ли једну своју личну навику, или режим у својој породици. Они и данас не могу да се опрости од своје галске велике косе и бркова, хришћанске браде, уштирканих золуфа, по чему изгледају анахронизми у своме времену. Свакако, то је најмање тип космополите од свих других људи на свету. Кад говоре и пишу о другим народима, они су неспособни да их осете друкче него кроз себе. Расин је у својим трагедијама сликао и античке хероје као галантне Французе из Версаља, лудо заљубљене и париски красноречиве. Оно што су о Шпанији раширили у свету Иго, Готије, Мериме и други, то је Шпанија каква није никад постојала; то је Шпанија њиховог Лувра, њихових мускетера и галантерије, нешто што мрачни војници Карлоса V и Филипа II нису ни видели ни познавали у својој спорој и мистичној средини. — Французи су најудаљенији народ и од Талијана, и од Руса, и од Енглеза. За њих је цео свет једна друга Француска, али са свим друкчија, и много искварена, или потпуно недовршена, и увек помало смешна...

Наше младо српско друштво у Паризу саставље се у једној кавани на углу Булевара светог Михаила.

На челу дугог мраморног стола заседа стари и несваршени студент, један од оних типичних левенти од којих свака наша студентска колонија на страни има по једног. Дошао је некад овамо сув и танак, а сад је угојен; и са очима ведрим и бодрим, а сад носи тешке наочаре; и имао је чело мисаоно и забринуто, а сад је добио мило-круни израз паразита. Поставши од правника медицинара, и од медицинара архитекта, нанизао је мирно тридесет семестара, без иједног испита. Уздајница једне српске палачке на турској грађаници, сад се више не може у њу вратити, осич као политичар и бранилац режима, букац против сваке опозиције, члан вледајуће странке. Али је он ипак овде наш Емеј, пријатељ који је донео овамо наш паладијум, први који је сишао на обалу. Париски пешак, којег познају сви кочијаши што нису хтели да га возе кући у пола цене, и којег поздрављају сви жандари у Кварту као давнашњег вођу све нових група младости што долазе овамо са мистичног истока. Од његовог доласка, Француска је више него једном можда мењала униформу своје војске и систем своје порезе. Сваких пет година починјао је живот изнова, идилу блаженог првог семестра: живео с газда-рицом, и шетао недељом љу и љену ћерку по зоолошком врту, од кавеза до кавеза, да јој покаже медведа. — Није ни уман ни без ума: живи од неколико туђих и општих идеја које већ тумарају као улички песи којима се више не зна господар, и од туђих принципа који већ сами пре-лазе са човека на човека као зев.

Некад је јурио за туђим женама, а сад тегућа за туђим мислима. Не познаје Француску у којој је провео живот, више него што познаје Гватемалу коју није видео. Од Париза познаје само

улицу и кухињу. Патриота је, јер већма цени београдску Теразијску чесму у њеној уљудној скромности, него римску Пијацу Навоне у њеном распусном бароку.

Сви Балканци који дођу у Париз личе један на другог. Грк одмах пита колико драхми кошта Ајфелов торањ; Бугарин, колико има фијакера у Паризу; Румун, колико кошта примадона из Опера; Србин пита који је најбољи ресторан. — Наш Енеј зна по имену све улице овог Вавилона, и све мелодије републиканске гарде звијзди наизуст. Али већ у четрдесетој, овај левента је одвојен од свих других људи чије је принципе позајмио и идеје покрао. Кроз магловита стакла кафанска, кроз која сваки од нас гледа да прозре у будућност, Енеј мотри стрпљиво деценијама на свој неизвесни пут од Булевара светог Михаила до турске границе, знајући да онамо неће направити нов мост, али уверен, као и сваки Србин, да ће створити нову политичку странку.

Србин, кад се најзад врати из Париза у Београд, дуго времена даје себи изглед изгнаника. Кад у Паризу пада киша, он у Београду завоне панталоне. Вратио се са краватом дендија из 1830, у реденготи Барбеја д'Оревиља; а у ципели, купљеној у Улици мира, загази овде у мирно римско блато наше Балканске или Ратарске улице. Бежи од старих другова да га не позову на бурек и кисело млеко. Седа сâm у димљивој теразијској кавани, где пензионерци читaju трећу страну новина да виде ко је умро. И свако јутро он вади из чепа свој париски журнал из којег брује концерти и премијере; разлећу се балерине и хуче кловнови; извиру, као сребрни млаузеви, дубоке изреке са седница академије, или блиставе реплике из парламента... И у невеселој његовој души испреплићу се догађаји кабарета са догађајима политике; и бркају се вести о аристократским ручковима, и монденске соареје са изврнутим фријакером или погаженим псетом на улици. И тако се утапају једно у друго луксуз великог света са

његовим сада празним и горким сатима човека који пред вратима наших министарстава чека државну службу. Док за неколико месеци не заврши над његовом главом жалостива борба Београда са Паризом.

У то се већ његова париска редентгота олињала и добила боју терена; кравата се отрцала и искривила; мелодије са булевара увенуле у памети. Починье да уживи у домаћим јелима, и блажено секундира певушећи за циганским музикантима. Најзад га сртнете у каквој Мутаповој улици где се жури на ручак, носећи под мишком лубеницу. Ожењен је каквом удовицом из унутрашњости, која је до јесенас носила на гроб свом покојнику пилав и печене бундеве. Шета по Малом Кали-мегдану своју ташту у народној ношњи, ону нашу типску крупу и лјутиту жену, с тепелуком на глави и брадавицама по образу. Све сујете овог света закопавају се тако једна за другом. И он најзад завршива животом какве паланачке величине, чекајући од једних до других избора своју котву спасење. А Париз наших и његових младих година одавна је покрила чемерна магла заборава, она иста чемерна магла која је покрила и Тебу и Палмиру. — Само нашем Енеју судбина није донела разочарење. Он је за увек затворио своје крупне очи у једној благој грозници, баш у саму ноћ између деветнаестог и двадесетог века, када је цео Париз био осветљен у очекивању нове ере. Наше су га очи оплакале и наша срца опевала. Земљаци су му посадили на гробу наше смерно национално цвеће: невен и босиљак.

*

Али, ако је Џезар Борџија превариро лукавог Макијавелија, Француски кардинал де Берни превариро је Казанову када му је отео љубавницу. А ово је још веће. Француз је највећи љубавник модерног века. За Петrarку се рекло да је први

ослободио љубав од теологије, јер је до његовог времена циљ љубави био у аскетичкој мортификацији; а после Петарке, љубав је постала интимна историја човековог срца. И за Француза би се могло рећи да је створио једну идеју о љубави каква пре није постојала, јер је ослободио љубав од прецентизма, и вратио јој, између остalog, њен ведри пагански карактер. Данашња љубав у Европи, то је одиста једно француско осећање и један француски речник. У Француској се љубав дигла, ако не до вере, а оно до науке. Три века у Француској се говори само о љубави, као што се у Шпанији говорило само о Богу. И више него за три последња столећа! Чак и у дубоком средњем веку су трубадури из Француске разнели по земљи култ љубави за жену, и даље од француских граница. Свети Бернардо је говорио о љубави троструког: божанској, људској и телесној. Трубадури су га слушали пре него што су и сами постали апостолима љубави какви су затим остали целог века. Нико ни више ни лепше није говорио о љубави него Французи. Једанаја је рођен у Јудеји, Бетовен у Немачкој, али је Венус рођена у Француској! — Француз учи због жене, облачи се због жене, мудрује због жене, живи због жене. Она је у центру свих његових размишљања и намера. Монтешије каже да су Французи пет пута били истеривани из Италије, не због своје тираније колико због свог дрског понашања према женама.

Стварно, француска жена је постала пре Француза. Она је једина грубог ратника из доба Шарла VIII и Франсса I направила човеком из друштва, научила га како ће седети, јести и говорити; и да не пљује и да не исује. То је било већ од првих салона XVI века који су били дело француске жене и пре него дело француског краља. За време Ришельеја и Мазарена нису постојали салони, него поједине групе независне од целокупног друштва. У почетку XVII века нема

више посебних котерија, него ту већ настаје доба друштва и салона. Прецциозе из хотела де Рамбује уносе у друштво оно што бар свет хришћански још није доле видео: грацију, стил, тон, друштвени менталитет, који су затим прешли у Версал. Али после Версала, нарочито после Регенства, женски салон постаје ученим друштвом и политичким клубом, после друштвеног менталитета изграђује се јавно мишљење! Од салона маркизе де Рамбује, преко салона госпође де Ламбер и госпође де Тенсен, иде линија право до салона умне госпође де Ставел и дивне госпође Рекамје. То нису више салони где се љупке жене само диве величким писцима, него академије где француске госпође дискутују са Монтескијем о држави и са Деланђером о филозофији.

Никад у историји свет није видео жену сличну овој француској жени. Антички салон у Атини није постојао; хетере су очевидно биле више жене од књижевности и науке него од галантерије, више учене него духовите. Јувенал опisuје римску жену свог времена као крајње недуховну и простачки разватину. Средњовековна талијанска жена је позната била по неколико величанствених типова великих дона, лепих или учених, грациозних или врло храбрих, али не и духовитих. Велики талијански сликари, као Тицијан и Бронцино, оставили су нам свак блесак физичке лепоте и раскошне отмености ових лепотица. Било је и неколико жена славних професорки средњовековних универзитета и научница теологије, права и физике. А, међутим, неколико љубавница појединачних француских краљева, биле су жене ненадмашне у сјају и савршенству свог спола. Јубавница, међутим, то је најпре и можда једино Францускиња, као што је Енглескиња филантроп, Немица пијанисткиња, а Талијанка модел. У доба Луја XIV француска жена је била на врхунцу човековог обожавања каквог свет није памтио. Цео мужевни век Луја XIV, и за

цело доба Регента дуке од Орлеана, и за сваки живот Луја XV, било је француско друштво љубавничко колико је Тимур-Тамерланово било војничко. У то доба је израђен речник љубави за какав се није знало, и видела жена чију отменост и лепоту човек пре никогде није могао наћи. Два народа, Швајцарци и Бугари, не могу бити велики, јер им жене нису лепе. Они су промашили своје жене, а то је катастрофа национална.

Да је Краљ Сунце био мање љубавник, ко зна како би простачки изгледало друштво његовог века. Али и да је Францускиња била мање љубавница, ко зна да ли би пропао стари режим француски. Галантерија је била главна црта француског духа тога доба; и за љубав и славу жене, тај век је правио политику, индустрију, музику и филозофију. Ниједан двор из античког и паганског света није имао раскош и радост Версаља: његове балете и пасторале, комедије и ноћне представе, вртове са острвима љубави, острвца са шумарцима за састанке, са клупама за одмор, са балконима за завођење, са алејама куда су јашиле Дијане и Аполони, и басенима где су се купали Венуси и Амфитриони. Луј XIV је правио свој сјајни двор краљевски за жену као Саломон његов храм за Јехову. Кад је требао новца, наредио је Луј XIV да га сматрају јединим поседником свих добара француске земље, и то му је признала Сорбона; а кад му је требало да постане Краљ Сунце, прогласио се сликом божјом на овом свету, што му је декретом признала и Црква, после Босуевог дела о Политици у вези са Библијом. Истина, Нормандија и Оверња су скапавале од глади док је Краљ зидао богате дворове за љубавне парове у Паризу и Марли. Платили су и његови потомци на гильотини све обести великог љубавника и аутократе. Али француска жена није изгубила ни даље своје господарство над овим народом који је најлепше романе написао говорећи о прелјуби, и у којима љубавник изгледа

у Паризу оно што је кардинал у Италији. Због свог љубавника је Францускиња постала најлепшом женом на свету, а Француз је опет због Францускиње постао најдуховитији од свих људи. И то сасвим природно, као што је због мужјака мала патка научила да корача, или као што је због кокошке добио петао свој глас и своје музе.

У Француској човек који нема дужа, то је што у Грчкој човек који нема пару; значи последни човек и битанга којег треба избацити напоље. У Паризу не могу да слушају ма какву конверзију као што не могу да читају макар какву књигу, или слушају макар какву музику, или једу ма какво јело. Конверзија, то је једна велика лепота француског генија. Духовитост француска, то је једна њихова црта расне која се никад и никад пре није видела, нешто што можда чини најинтересантнији случај њихове психе. Ни где се још није видела таква раскош у начину израза. Такву духовитост није знало ни друштво Аристофаново ни друштво Јувеналово. Француски саизејт то је за француско друштво оно што је за енглеско друштво славан теолог.

За време француске Ренесансе, доста задочнеле, таква духовитост није се видела ни у друштву ни у књижевности. Било је можда бриљантне конверзије и пре тог доба, и то у Пропранси, где су били трубадури и где се говорило о љубави. У Паризу свакако тог није било него много доцније. Маргерита од Наваре, учена сестра краљева, волела је још „књижевност и Христа“, али у њеној прози нема духовитости као што извесно у њеним разговорима није било духа. На том двору француском, било је још пуно грубости и педантизма. Једва кроз неке приче ове интересантне жене шеснаестог века провиди се — као кроз тамнички прозор једно модро парче

неба — мало галантерије коју ће донети већ будуће столеће. Иначе, она ми наличи на једног женског Бокача који прича масне приче под изговором да даје моралне поуке. — Духовитост француска јавља се заправо тек у салону седамнаестог и осамнаестог века. Јер у доба Монтенга, као кроз цео шеснаести век, сујета француска била је да се буде мисаон а не духовит. Стари Монтењ пише: „Има будала које се врате с пола пута да чују духовиту реч... Међутим, реч треба да служи нама и да она трчи за нама. Ја вољим само разговор прост и наиван, било на хартији, било на устима... Разговор који није ни пеантан, ни поповски, ни парничарски, него солдатски...“

Али већ два века доцније свет француски ствара друштво великог стила, и свет тражи само да разговара због разговора као што се људи коцкају због коцке.

Разговарати, то је живети — пише једна велика госпођа тог доба. Тако је и данас. И то само у тој земљи. Човек у Француској више мисли како ће говорити него како ће писати или него како ће живети. После осамнаестог века жени у Француској остаје идеалом само жена из Версаља. У Италији је, стварно, и створен много пре него у Паризу модерни салон као што је она мо створена и прва банка. Тада салон је постојао и за време великих папа и малих република Ренесанса. Било је и раскоши и финих начина, и високе отмености, и дубоке учености, када свега тога није било у француском друштву угушено феудализмом и верским борбама. Али на раскошном двору Александра VI или Јулија II, или Леона X, где су играле и комедије Теренија и Плаута, није никад било конверзације ни духовитости каквака се доцније видела у дворима париским. Није тог било ни у друштву Лоренца Медичи у Фиренци где је дискутован Платон; ни на двору Лодовика Моро у Милану на којем

су живели Леонардо и Браманте; ни на двору дуке од Фераре где је живео Тасо и председавао љубавним празницима сличним оним у Прованси. Млада Беатриче Сфорца је показала свету своје небројне одеће и своје фантастичне наките, али није имала ни мрве духа; а то чак ником није ни падало у очи. Изабела д'Есте је имала политичког и дипломатског смисла, и писала врло лепа писма, али није знала за бриљантну козерију нити имала појма о духовитости. У Ферари су се одликовале на предавањима филозофским дукине сестре Лукреција и лепа Елеонора коју је волео Тасо, али нико не зна да ли је њихов дух ишао даље од ерудиције. Шпанско господарење Италијом за време Карлоса V и Филипа II морало је онамо унети само још више педантерије и концепција.

Та духовитост без које Француз не уме ни да мисли, ни да говори, ни да пише, ни да корача, чини да он изгледа страницима површан и неизбидан, лепршав и кађилер. И одиста, духовитост је таленат лакомислених; дубок човек није духовит. Човек духовит баца искре, али не распљује огњеве. Брз одговор, удар на удар, није вештина дубоких људи. Код духовитих је, напротив, све у брзини а не у дубини, у досетки а не у истини. Грађанин Рима нема духовитости, јер је озбиљан, важан, и има одвећ здравог разума. Такав је он био у моје време, а такав је био и у доба Стендалова, као и у свако друго време. Велики сењер у Италији је достојанствен, и охол, и сматрао би да са духовитошћу прелази у лакридијаштво.

Истина је и да духовитост иде увек на рачун хумане доброте и високе отмености. Јер се духовитост не да замислити без ироније, а иронија обара цену свима стварима којих се дотакне: и људима и идејама. Она не може бити без горчине и без мало мизантропије. Затим духовитост одваја људе од непосредности и интимности, и да-

је целом разговору нешто афектирано и срачунато на напор и утакмицу. Чак и као писац, Француз поступа са својим читаоцем као у салону са својим слушаоцем: не даје другом да дође до речи, ни да се одмори од његовог блеска. Увек запет лук и увек наоштрена стрела. Словенски, напротив, говори просто, као друг другу и као брат брату, и пише своје речи као да ће их с топлим дахом рећи неком рођаку на ухо; и зато сваки наш словенски напис изгледа интимна исповест.

Волтер је био познат као истовремено духовит и злочест; Русо је имао најмање духовитости на свету, али је био најинтимнији од свих Француза. Русо је пре свега био песник. Сви Јевреји који су писали имали су духа и ироније, јер не знају за екстазу ни добруту. Хајне и Берне су чисти представници јеврејске књижевности и духа. Оба су саркастични, али без високе ироније Јувеналове, који је увек имао очи упрте у идеал, и који је био скоро хришћански моралист. Хајне је био демократ, јер је демократ онај који не сме да се усами; а није био аристократ јер је аристократија борба мањине против већине. Тако, поред све жучности, он је био плашиљив Јеврејин који не уме да се бије, него да се подсмећне и побегне. У сваком свом усхићењу и важном ставу, он се брзо уплашио самог себе. У најлепшим својим строфама је пожурио да своју екстазу укаља и мисао нагрди сарказмом. Слиниза је најмање Јеврејин јер је пантемист, аскет и стојик. Менделсон је епикурски и грчки чист и ведар, и већ самим тим није Јеврејин, нарочито упоређен с Мајербером. Хајне је, дакле, и сад најчистији расни писац, и његова је духовитост потпуно јеврејска. Његова иронија је ропска и езопска; његов хумор је сарказам ишамараног и изгураног; његов смех је само подсмех. Јер никад Јеврејин није заборављао да је проганик једне више расе, и да су га најчешће прогонили

гори од њега. Он добро памти да је хришћанима дао ништа мање него њиховог Христа, а целом свету Мојсијеве Заповести које су и у основи целог данашњег морала. Своју веру је сматрао Науком о Чистоти, и није престајао да се сматра у моралном погледу за човечанство од истих заслуга од којих је Грк у погледу идејном. Зато је презирао оне које није могао да побије. И имао је право.

За праву духовитост треба много урођене до-броте, а то значи среће и веселости у животу. То имају само Французи, као што су некад имали само Грци. Француска је радост френетична и скоро детинљаста. Већ Јулијан, последњи пагански император, пише: „Волим Паризјане јер имају као и ја карактер замишљен и меланхоличан.“ Колико је данас овај Париз далеко од тог доба кад је у њему живео овај император, најлепша фигура умирућег паганизма. Данас би свет уопште заборавио да се смеје да нема веселих Француза. И цела се француска историја смеје на сваки глас. Попа француске је мудрости у љулкој иронији и љубазном смеху. Хилоплит Тен је сматрао да су Лафонтенове басне француска Илијада. За Француза не постоји страшно него само озбиљно и смешно. — За време револуције, кад су падале на гильотини у исту корпу, и у исто време, главе великих сељева и главе глумца из предграђа, и дворских дама и уличних жена, весели Париз није престајао са забавама и авантурама, са идилама и пасторалама. Та црта радости пројмала је све њихове творевине. Романски стил у архитектури је дело француског генија једанаестог и дванаестог века, а местимице је тај стил прави радосни барок. Готски стил је творевина француске мистике тринадесетог века, са толико граније да према тој ваздушастој готици све друго изгледа гломазно и варварско; јер је готска црква само унутра тужна, а напољу је весела и ћеретава. Затим све боје, које су Фран-

цузи унели у сликарство, чисто су рафаелске и небеске; а у све друге стилове унели су само елеганцију краљевску.

Француз је веселији него Талијан, у свима духовним изражавањима. Век Волтера и Дидроа био је истовремено и доба Марикса, сунтилног сликара жене и галантерије, и абе-Превоа, писца сентименталне и плачевне прозе. Никад осећање животне радости није напуштало француски карактер, ни у временима крвавих револуција. Истовремено је живела у париској жени истог времена и Шарлота Корде и Манон Леско. У истим ноћима су заседали најфинији умови тога века у салонима где ди Дефан и где Жофрен, када су и по јазбинама заседали револуционари који ће затим преврнути лице света. У једном истом добу, и највећа галантерија и најдубља социјална беда. — Италијански мајстор чинкве-и-сејчента има у својој кичици охолост као да стално има на уму да је он човек из земље у којој је рођен највећа црква и највећа држава. И кад је ведар, није насмејан. Једини је Тиеполо могао бити француски уметник, и можда још само гиздави Пингтуријо. Француска је уметност сва у грацији која је особина блажених душа. Фин осмех, леп покрет, љупка реч! Њихов прави сликар је Вато, и прави њихов музичар је Рамо. Стендал, који је имао вишег памети него духовитости, и који се за тај недостатак бравио како је умео, говорио је да Французи неће никада отићи даље од љутости. Он је говорио и да у Француској не могу уопште волети ни разумети ништа што је дубоко. Говорио је да би афектираног Наполеона већ с почетка упропастило његово комедијаштво у сваком озбиљнијем друштву него што је француско.

Енглези не знају шта је то конверзација, бриљантна козерија, сјајна духовитост француског друштвеног човека. Ни њихов двор, ни друштво, ни књижевност нису то израђивали. Чак они

сматрају да је добар тон и фино васпитање нешто сасвим противно него што то мисле с ону страну Ламанша. Не треба много говорити, ни говорити о себи: о својој личности, својим укусима, својим навикама, својим опажањима, јер то није дискретно, а није ни учтиво. Не треба много говорити ни о другом човеку, јер то није лепо ни отмено. Не треба говорити ни о идејама, јер то изгледа претенциозно и високопарно. Не треба ни много блистати, јер то изазива завист и квари веселост у друштву. А кад је већ случај хтео да се људи састану поред чаше вискија или шоле чаја, треба разговор направити што више одморним, лаким, уљудним, говорећи обичним језиком, и о обичним стварима, и у најобичнијем држању, с рукама на леђима. Тако мисли Енглез из друштва. — Французи, напротив, ако их је тројица у салону, прелазе у право мачевање духа. Енглез је стога на путовању добар сусед у кабини за спавање, али је једини Француз добар за столом за разговор. Колико Енглези избегавају — из обзира доброг тона — свако утркивање и надбацивање у друштву, и ту сталину напетост памети и маште, толико Французи то чине баш из поштовања за друштво, колико и из сујете према себи. — Њихова сујета је одиста велика, али безазлена. Они хоће да се допадну, али и да забаве. Француски парадокс је ипак нешто што је без сумње свакој раси лакше напасти него до стићи; а француски каламбур се даје потченити али се не да ничим купити. Код Француза се све природно претвара у духовитост као што се код Руса све претвара у плачевност. — Енглез не жељи да у разговору испадне ни победилац ни побеђен, него само љубазан слушалац и одморај човек. Духовитост га збуњује и огорчује. Ако би му неко говорио шео сат као Волтер, он не би друго приметио него да је тај Волтер говорио равно један сат, и додао би да је то мало однећ.

Веселост у једном народу доказује један велики његов морални фонд. Весели су само добри људи; рђави људи не умеју да буду весели. Тужан човек носи собом разорење и беду. Има неких благених људи код којих се животна радост види већ само по томе како носе шешир, или како вежу кравату, или ставе цвет у руницу свог капута. Има два начина да се буде весео и срећан: имати много новца или имати велико мишљење о себи. Француз има и једно и друго: јер му не треба много новца да буде срећан, ни пуно муке да постане духовит. Немац не уме бити весео. Његов смех је громак али несрдачан; не-духовит и неумесан; и кад је весео, он је смешан. Немац је велик само за клазиром и на катедри. На сваком другом месту и кад није смешан, он је детинаст.

Има света који никад не би требао да се смеје, јер то сви људи не умеју. А има људи који су успели у животу само зато што су имали смех пун радости и ведрине, и самим тиме изазивали поверење и пријатељство. Весељаке тражимо више него мудраце. Весели људи су срећа за себе и за друге.

Велики део француске уметности и француске књижевности, већма је ствар финог укуса него дубоке инспирације. За једно уметничко дело француско понекад је доволна само блистава реч, лепа слика, неочекивана досетка, браза комбинација, лака сцена, и затим доста парадокса и пуно каламбура. За њих књижевност није удубљивање у велике коби и мрачне судбине, као што је код младих Руса, или као што је било код старих атинских трагичара, него мудра лектира и радосна забава. У Француској се не дивинизира оно што је људско, него се хуманизира и оно што је божанско. Живот за Француза није уопште исто што и за руског човека који се бори цео век с највећим непријатељима људским: великим зимама, страшним ветровима, безмерним прости-

рима, одвратним тиранима. Никад клинички типови као Раскољников и Карамазов неће бити разумљени у овом народу који о животу има добро мишљење. После крвавих Шекспирових трагедија, Француз не може сад уживати и у крвавом руском роману. Има на земљи много ужаса, али не треба од тог правити главни мотив књижевности; а има и у Француској дosta несреће, и толико исто несрећних, али се мизерија не сматра основни[м] принцип[ом] људске судбине. Има свугде у свету мање богатих него убогих, али ни сви богати нису срећни, нити се сви убоги осећају несрећним. Зато би на земљи ипак нашли више светлости него мрака, више дана него ноћи, и више блажених него очајних. Француз зато има право гађење за туту, и право презирање за плачевност. Зато је Тургенев у Француској још и био вољен, и Толстој дosta добро разумљен, али Достојевски није никад био ни вољен ни разумљен, ни довољно читан. Јер је Француз пре свега мудрац, и неће својом литературом да прави од зла горе.

Француска је показала свој геније у стварима укуса колико и у стварима идеја. Има пуно укуса у великом француском друштву, а, међутим, што је одиста чудно, мало га има у народним масама. У једном великом друштву, свугде у великом граду укуси иду према спратовима кућа: свет са првог спрата има учек укус људи са првог спрата и из осталих кућа; а они са другог спрата имају исто тако међу собом заједничке укусе и навике; и тако редом. Али док је у Шпанији и Италији укус урођен чак и сельаку, у Француској је укус привилегија класе. — Француски укус који је данас мерило бар за половину света, ипак је више у грацији него у строгости линије, више декоративан него монументалан, више лепушкаст него леп. Француски укус је за Шпанљолце неозбиљан, за Русе сладуњав, за Талијане смешан. Међутим, француски ин-

стинккат за радост није могао не дати стил гиздан и кицошки. Само су стари Грци међу античким народима имали сличне љупности, и то у облицима својих ваза, финочи својих цртежа, у ваздушастој лакоћи дорске хаљине и у положајима извајаних женских тела. Али док у грчкој љупности има ипак помало олимпијске поноситости, у овој француској грацији има доста женског и детињаствотог.

Французи имају погрешака, али Француска их нема. Ја делим људе на две врсте: на оне који воле Француску и оне који је не воле. Није ни по чему сличан човек који је воли, оном другом човеку који је не воли. Зато је осећање према Француској једно мерило за смисао о животу, о добру и о злу. Онај који mrзи Француску, није само лош по интелекту и некултуран човек, и простак, него је и лош и по срцу, неправедан и злочест неваљадац.

Енглези изгледају наивни, али то нису; Талијанци изгледају весели, али то нису; једини Французи изгледају увек оно што јесу. Француз је сваком јасан, јер је сав логичан. Он нема ни сентименталне пометености руске, ни грубих противуречности немачких, ни бизарних форми енглеске психе, ни талијанске елегантне хипокризије. До Француза се увек долази чистим и осветљеним путем логике. Он увек мисли оно што треба да мисли, и намерава само оно што је најпре добро срачунао. Све у његовој историји стоји у логичној вези: после Луја XIV, краља апсолутисте, долази наскоро Наполеон, узурпатор; а после Наполеоновог Култа Себе, сасвим природно долази романтичарска хипертрофија личности и егоцентризам у књижевности. Од Ришельеа, дуелисте и црника, иде се на Талерана, мегданчију и завереника! Тако исто је у његовом духу све строго следствено и логично повезано: симе-

трија у парковима, јерархија у држави, класе у друштву, категорије у идејама.

У ствари, изгледа да су они открили право место мисли. Декарт је први говорио да верује да постоји само зато што мисли; а Паскал је рекао да је мисао највеће достојанство човеково. За Француза, што није јасно, то је мрљаво, и зато одвратно. — Француз је стога једини човек увек савремен, и мање више општа мера свога века. Али баш та његова логика је и његова погрешка расе. Француз има одвећ интелигенције да би могао имати генија. Лишен је сна и маштавња. Волећи изнад свега меру и јасноћу, две особине које су данас само његове, он се никад није предао оној оргији и пијањству духовном, које је у природи руског генија, начињеног од дивљачког и детинјастог. Французу је урођена трезвост, критичност и сарказам, значи све што показује зрелост и скоро завршну еволуцију. А народи стварају највеће ствари само кад су млади. Само се у младим народима рађају генији: у Атини међу Јонцима петог века, а у Италији само онда кад је била промешана са варварима. Имају Французи већ одавно две институције које су биле пресудне за изграђивање њихове творачке мисли и књижевног укуса француског: Сорбона са њеним песником Расином, и Француска комедија са традицијама њеног глумца Талме. То су тешки окови од злата.

Енглез је пун фине ироније чак и према човеку кога поштује; а Француз је подсмевач са сарказмом, само што код њега, јединог код свих латинских људи, долази сарказам више из главе него из срца. Енглез се смеје и стварима колико се ми смејемо идејама или људима. Код Енглеза је битна црта његов хумор, а код Француза жовијалност. Француз се смеје кад је радостан а Енглез се смеје кад му се учини да су други људи смешни. Међутим, и најдуховитији Француз може да изгледа другом свету комичан

човек, али не својим размишљањима као други људи, него својим манијрима. Енглез, напротив, и кад је најплићи, не изгледа смешан него само плитак. — Енглез је једноставан по својој природи, човек с острва; и кад је манијак, он је то на начин врло простодушан и прост. Енглез је васпитан пре свега као парохијан, затим као држављанин, а тек најпосле као друштвени човек. Ниједан народ европски није добио тако велики печат своје филозофије као Енглези XVII и XVIII века; у тим вековима су се они изградили можда једном заувек. Не треба заборавити да су на материјализам картезијанаца одговарали теозофи и теолози из Оксфорда и Кембрија, међу којима је било и владика. Одиста, сваки народ има своју филозофију расни; а енглеска филозофија је, као и римска, само наука о корисном и практичном за живот. Од Бекона је цела филозофија ишла само да утврди енглески морал, енглеску религију и енглески државни устав. Не постоји ни енглеска космогонија, ни енглеска космологија; све као код Римљана. Лок је филозоф англиканства, а Хјум је моралист једне практичне државе и позитивне расе. Еванђеље је утицало на Енглезе колико и Стари завет на Јевреје. Најпобожнији народ данас на свету, то су енглески презбитаријанци.

У таквом енглеском друштву није се ни могао створити појам о лепоти друштвеног духа у француском смислу и стилу. Енглези нису имали Двор на начин Луја XIV и његових следбеника, да би израдили говор и створили конверзацију. Салон јетворевина латинска, а то значи једна срећа одвећ компликована за енглеску душу, која је у основи праста. На енглески дух су утицали више њихови пастори и теолози него сви песники од Шекспира и Цонсона до Бајрона; као што су на формирање немачког духа више утицали Хоеџерни него немачки метафизичари и немачки Књижевни романтици. — Међутим, баш у ово

последње време, изградио се један нарочити тип енглеског човека, и то не више ни теологијом ни литератуrom, него спортом. Спорт и од најозбиљнијег човека направи детињастог, јер су спорт људи научили од деце. Данас ко није спортист, тај Енглезу изгледа богаљ или Француз; као што за Шпанца, ко није љубитељ борбе с биковима, тај је или Енглез или бик. — Али је извесно да су Библија и спорт направили од Енглеза човека страног међу свима другим људима. Такав се он и сам осећа. Ако с њим у друштву седи за истим столом пет разних странаца, он не имати мишљење одвојено од свих петорице; и то тотално одвојено, као што је његово копно потпуно одвојено од других пет копна.

Енглез је увек базаран и фини манијак; за то лако постаје будист, феминист, скупљач коњских потковица по путу, прелази у муслиманску веру, постаје филантроп из дуга времена, и бугарофил. Лако мења само земље у којима живи. Где остане дуже, ту се коначно и настани, као у градовима талијанским, грчким, турским и швајцарским. Али никаде не научи језик тог народа у чијој се земљи настанио. Њега и не занима душа једног народа ни његова мисао, него његов пејзаж, и његова ношња, и његов комфор. Саграђиће у туђој земљи болнице, о свом трошку, послати јој у помоћ своју флоту, и дати јој новца да се исхрани, али неће учити њену душу ни њену културу. Примаће целог века из Енглеске лист који су читали и његови очеви, и набављаће лондонска одела, и пиће виски, и живети у туђем свету само од својих принципа и навика, као да је увек на броду за Индију.

Хиљаде тесних улица и широких булевара пресецaju омај огромни Париз. Али најлепши и највеселији булевар, то је Сена, са зеленилом њене воде, са ватрама које сунце упаљује по

њеној површини, и са руменим маглама које се вечером дижу из њених камених корита. Ни Темза у Лондону, ни Тибар у Риму, немају око значење које има Сена у Паризу. Ова река није овде артерија града него главни нерв живота. Нико у енглеском главном граду не одлази нарочито да види Темзу, нити у Риму жури да види Тибар, као ни Дунав у Бечу, ни Спреву у Берлину. Али и онај човек који је јутро стигао у Париз, пожуриће да види Сену још исто пре подне; а онај који овде стално живи, ини ће сваки дан да је поново види. По величким булеварима париским, почевши од цркве Свете Магдалене, тумара обичан свет који продаје своју робу или своју сујету, и жури свет који то купује; али само поред Сене иду они који посматрају, размишљају, уче, и проживљују Париз у његовој неодоливој суштини и несравњивој лепоти. Онај је Париз дневни и пролазни, а овде је Париз хиљадугодишњи и вечни. На другим су местима господске палате, сјајни магазини и радосни кабарети, а овде су краљевски дворови и споменици науке и вере, и то још од средњег века. Онај шуми живот и тече оргија младости, а овде мирује прошлост и почива велика традиција славе.

И у другим престоницама, реке носе своје воде узапићене у хладне кејове, и провучене кроз сјајне мостове, али су те реке без везе са животом и судбином људи. А овде Сена противче кроз легенду једне нације, и кроз личну повест сваког човека који се у њој једном отгледао. Париз је једно чудо, али је Сена друго чудо. По булеварима иду људи али по Сени плива Париз. И плива од јутра до мрака, у својим одблесцима који су као пламенови, и у својим силуетама које су као светла једра. Сена и Богородичина црква, то је већ цела половина Париза. За њих двоје везана је душа овог града, његова мистика и његова истина.

Четири велика човека изграђивала су Париз: Цезар својом победом над Галима; Кловис који је од мале римске тврђаве на брегу Свете Геновеве, када су онда још били само пањавци и ливаде, направио прву престоницу; затим Луј XI, који је од Париза направио град науке и вере; и, најзад, Луј XIV, који је од Париза направио град блеска и љубави. Већ у XII веку се овде на Сени подиже ова Богородичина црква, а недалеко од ње, већ у XIII веку, постаје Париски универзитет где долази да учи свет енглески, талијански и немачки. Као некад у Атини, мудраци говоре науку на раскршћима улица. Џео живот оног великог града и ове велике нације, обртао се вековима само око ове Богородичине цркве и покрај Сене, где је било средиште целе учености и побожности великог ХIII века. У ту цркву су улазили још и Данте и Петарка, као ученици париског теолога и филозофа, којима нико није био раван, као што је овде и данас највеће средиште уљудности и мудрости.

Свуде другде по улицама и пијацама париским, сатови дана су једнолики и неразговетни, а само овде на Сени постоје румена свитања, сјајни подневи, и дубоке и светле вечери. Окамо има сунца, али само овде има неба. — Париз није град него живо биће; и још више: један појам и једна идеја. Јер стара Атина и стари Рим и данашњи Париз, то су једина три града која значе нешто од свакег одвојено; то су три континента који су живели сами од себе, и били сопствена слава и сопствена судбина. Не каже се никад Лондон него Енглеска; ни Берлин него Немачка; ни Петроград него Русија. Али се увек каже Париз и независно од Француске, и од Европе, и од целе земље. Тако се само изговарала реч Атина независно од остале Грчке, и Рим независно од осталог цезарског и папског света.

У Паризу је све његово. Има један његов геније, има његово сопствено дело, имају његови

нарочити пороци. Има његов човек и његова жена, његов стил и том, који немају везе ни са другим човечанством ни са самим својим столећем. Човек се осећа да је из Париза и кад није из Француске; као што човек може бити из Француске потпуно различан човеку из Париза. Држава и нација би требале да према свом Паризу буду суревививе: Париз изгледа већи и важнији од Француске.

Али је и Сена изгледала већа од Париза. Протичући јестод Богородичине цркве, Сена је олонина, и још и данас изгледа стара река галска и римска; а поред Лујра је зелена и мртва, средњовековна и католичка река. Али даље, испод цркве Инвалидâ, она све већма постаје модра и усисана од неба које туде више није заробљено међу велике улице, и изгледа река нашег доба и нашег света. На другим местима изгледа да Сена носи сами пепео, а овде доле она носи огњене заставе, које лептршају и засељују очи. И док онамо ћуту у леденим опиковима, овде запљускује у ветру и радосно жубори у сунцу.

Река је као и душа: она увек има лепоту свега што се у њој огледало. А у Сени се огледало толико блеска каквог свет није никде и никад пре тога видео. У старој Атини поред воде малог Илисcosa је говорио Сократ ученицима своју етику и доцније Аристотел своју логику; а на дну Тибра и данас лежи велики део римске скулптуре коју су онамо побацали варвари. Свака река говори а не жубори. Али није било реке на земљи куда су изговорене онолике лепоте ума, и ученијене толике обести срца, као на овим париским кејовима: нити је иједна друга река ухватила у своја огледала онолико људске судбине колико Сена. Рим је светом владао, а Париз је свет изнова стварао.

[1927]

ПИСМО СА ЈОНСКОГ МОРА

На Крфу, у јесен 19**

Већ од поноћи је ветар ударао у десну страну брода, који је ишао из невидљиву воду, колебајући се, и захуктано, као што су морали некада ићи, овим истим путем и у овакве исте ноћи, фригијски бродови са два реда весала. — Према ниском небу које је још сада имало боју камена, назирале су се далеко неке тамне масе по води. Јесу ли то острва поред којих је наш брод прошао док смо још спавали? Не, то су само обмане вида, небројни фантоми мора, уображене тврђаве по води и по ваздуху. Оне не престају да овде искрсавају од јутра до мрака, и то је највећа лепота ових сати по таласима. Тек сутра око подне видећемо зелени Крф, митско краљевство Алкиноуса. Значи да је запад наоблачен и да ћемо сутра имати буру. — Али ни по чему се није осећало да ће скоро сванути. Чуло се само велико срце брода како туче у морској дубини, и како се његови ударци разлежу у морској пустини. Ветар, хладан и црни, звијдао је у конопима и разбијао се о катарке. Ја сам узалуд чекао да видим јутро када се запали море од сунца које ће овде напречац испливави из воде и крви. Али је по свему изгледало као да се тек сада хвата вечерњи сумрак, или да смо упловили у предео у којем и нема сванућа.

Моје су очи биле још пуне синоћних звезда које су ме пратиле од талијанске обале ка Јон-

ским острвима. У овој пустоши изгледа да звезде силаže из својих усијаних сфера и мешају се са водом, остављајући за собом дуга ватрена влакна, као запаљену паучину, која се дugo лелуја док се не дотакне воде и не угаси на таласима. У такве сјајне ноћи изгледа да брод плови високо између звезда, а не по површини воде. Он целим путем јуриша у пустош и дубину свода, као сабласт која се не успиње снагом крила или својих једрила, него снагом воље и срцибе.

Нигде се човек не усамли толико колико на броду. Човек је на отвореном мору наједном одвојен од свега што је оставило на копну, и бар половину конаца се испрекида између њега и света. Пошто размести своје ствари у кабини, и обуче путничко одело, и набије на главу своју капу за ветар, изишавши на палубу одједном као да је решено нешто крулино, и да почине нешто друго и ново. Почиње да не размишља више о стварима о којима је малопре размишљао, него мисли на ствари далеке и противуречне; и престаје да држи у памети оне који су га испратили на брод, а осврће се по палуби да нађе какво ново познанство. — Небо је празно и море пусто. У том пре делу индиферентне лепоте, љубави и мржње се губе у истој апатији. Остаје само њих двоје усамљено; душа и бесконачност. Нигде таквог случаја као на широкој морској пустини, „у шуми широког мора“, као што каже стари Есхил. Оне се утапају једна у другу и изгуби се свака међа која их раздваја.

Још није нико изашао од јутрос на овај брод на коме већ почине Левант, и на коме се јуче из једне талијанске лукве украдла нека шарена поворка за Исток и Египат. Путник којег запитате нешто талијански, одговара арапски или грчки. То су трговци из Бејрута или Дамаска, који се зову Сиријанци, а који су Финичани, а то значи Семити који примише грчку веру, и арапски језик. Затим добра кита Јевреја, Израелита, Жидо-

ва, са својим верним Сарама и мудрим Ракилама. И Египћани који носе муслумански фес а пију енглески виски... Чују се овде сви језици Левант-та, у доста простачкој какофонији. — Са мном из Рима путује један немачки консул који иде за Сирмију, и његова жена Холанткиња. Он је човек који сав живи за политику и Германију, а она за музiku и авантuru. Њена два крупна сива ока вреде два велика града у Немачкој. Те су очи засењене и уморне од неке ватре, као да су много гледале у сунце, или као да је неко ту жену много љубио у очи. С њима двома путује и њихов млад рођак, неизбежни рођак свих лепих жена на овој земљи. Консул, Холанткиња и рођак, то је вечни троугао, теза—антитеза—синтеза, и дефиниција свих дефиниција.

Та Холанткиња је жена за љубав, јер има маште. За љубав као и за религију треба пре свега имати имагинације. У религији су најпотпунији они који имају фантазије: они постају визионери, од којих су многи постали свеци и јунаци. У љубави су такви постали велики тумачи срца и рафинирани носиоци спола. Без велике маште нема велике љубави. Јубав која није поникла из фантазије, има тужну присебност у којој је све изморено, све предвиђено и све категорисано; она не зна за срећу изменења ни за радост великих препада. Јубав без маште јесте себична, јер је субјекат увек мерило за објекат, и јер је цена одговорила мери, а пазар доброј процени. Жена без маште је плитка, празна и вулгарна, као човек који нема духа. Човек кад почне да љуби дубоко, постаје одмах чедан, и тражи да буде протектор: а најчеднија жена, кад почне да љуби, губи чедност и постаје раскалашна. За то ако нема много маште, она то не уме да заглади љутуком игром хиљаду физних контраста: да се умногостручи; да се претвара из вука у јагње и из јагњета у вука; и да од сво-

је страсти направи интригу која и најпаметнијег збуњује и најприсебнијег засењује.

Прошло је време љубавне романтике; али док траје човека финог укуса и деликатне ћуди, трајаће потреба и за љубавним мистиком. Велики љубавници су ретки на свету као и велики музичари. За једног уметника је потребна само једна врлина која се зове таленат; али за мајстора у љубави је нужна читава клавијатура крупних и ситних врлина. То су одлике које од једног уображеног осећања среће или несреће изграде целу једну чаробну човекову судбину, велику као неку непроходну прашуму. Да се постане светац, треба једном умрети за своју дубоку веру; али да се буде велики љубавник, треба хиљаду пута умрети, и умирати за хиљаду вера и неверстава. На прсте се дају изброяти велики јунаци и јунакиње љубави. Има у календару много више светаца него у историји великих љубавника. Света Катарина Александријска је била једина светитељка која је носила троструки ореол: бели, у знак чедности; зелени, у знак мудрости; и, најзад, црвени, у знак мучеништва. Велика љубавница треба да има такву троструку ореолу: сјај физичке лепоте, отров интриге, и чар суза. Ако ова Холанткиња не постигне суму среће љубавне, то ће бити само зато што је удата у Немачкој, као што не би постала алпиниста да је остала у Холандији.

Гледао сам синоћ витку и белу силуету ове жене на непрегледној води. Жена и море! Два елемента од којих је направљен овај свет. Када видите оваку жену да вам иде на сусрет, она изгледа лађа што долази из Индије, и носи товаре мириса, драгог камења и папагаја. Она свој спол држи високо као што је некад развијену заставу на сунцу Лепанта држао, у дан битке, у злату обучен шпански принц и победилац. Све је на њој изазивачко и убојито; све срачунато за напад и на бездушни отпор. По мишљењу ових

жена, морал су измислили људи, а не жене; и они су морал измислили за друге, а не за себе; и морал су измислили несретници и убоги; и морал је луксуз и раскош убогих. Ако су га измислили богаташи, они су га измислили за сиромаше; а ако су га измислили болесни, они су га измислили противу здравих.

Да је Сократ био леп и богат, као Алкибијад, не би му било паљо на памет да буде највећи моралист, него би био највећи љубавник. Сократ је дакле био моралист по неволи, рекла би она гостођа. Кад је био суђен, изјавио је судијама да му је седамдесет година, да има троје деце, од којих је једно момче а друго двоје нејако у мајчином нарочују! Према томе, Ксантипа је морала бити млада према мужу престарелом, мужу од незнанте фамилије; ружном, и великом сиромашу, који је друге учио бесплатно, и, најзад, који је био само мудрац. То су све разлози да жена зlostавља мужа и остави име оштроконђе кроз векове, иако Платон у „Федону“ пише да је Ксантипа била добра. Јер младост има своје законе у крви а не у памети. — За Грке је морал био део естетике, а не религије. Солон је био довео у Атину куртизанке са Лезбоса и Неукратиса, и храм Афродите Пандемос направљен је за паре које су оне зарадиле својим телом. Тек после персијских ратова, каже Аристотел, значи после своје пропasti, Грци су почели да се баве моралом... И тада морал није био ништа друго него наука о срећи. Никад, ни доцније, Грци нису мислили о моралу дружчије. Још је Хезиод рекао: „Није мудро бити одвећ мудар.“

Ова Холанткиња би вам додала: „Кад у женском друштву говорите о моралу, ви изгледате као да немате ништа боље да кажете, или да правите злочесте алузије на туђ рачун. Било је жена великих списатељица и великих научника, али ниједна није постала великим моралистом, као ваш Сократ... Морал смета машти и срцу,

и за то је опасан. За живот и љубав доволно је имати укуса и маште, маните крви и лудог новца! Срце је непотребно, јер оно исто тако слепо мрзи као што и слепо воли, и отвара поноре и онде где их нема. Душа је словенска ствар и њу треба оставити томе племену, залјубљеном у несрећу и сузе. Ми Холанићани радије гајимо и лале и тулипане него душе словенског типа. У многим народима учи црква жену да је љубав грек; али је данас нова Ева оставила душу Богу али тело ђаволу. Грешна госпођа Бозари и несрећна Ана Карењина, немају с нама данашњим женама ничег више заједничког! Нисмо још успеле да отмемо људима паре, али смо већ успеле да им отмемо њихову слободу, и узмемо њихове навике. То је већ један наш римски тријумф!"

Ја сам слатко слушао ову младу жену која је овако говорила једино из каприца, да би изазвала само смех; и која је намерно овако лудовала ни сама не знајући да понекад и мудрује. Сва лепота једног дама на Отранту била је тог јутра на малим уснама једне жене.

Жудио сам чекао да сваме и да се види цела пучина. Одувек сам осећао неки тамни атавизам за велике воде. Никад нисам имао срца према апатичној лепоти поља, или грубој и студеној типшини брега, ни сам не знајући зашто. Као да су моји пречи били гусари и живели певајући на води и плачкајући по копну! Још носим у памети све мале затоне по нашој дубровачкој обали када сам тумарао дететом. Силазио сам на воду с првим зраком сунца, да се вратим кући тек кад ме отуд отера ноћ или олуја. Та самотна и слатка места некадашње херцеговачке обале, где сам из мора извлачио и ноге и руке окрвављене у лову на ракове, и где ме посредневно уједало сунце и пекла морска прихина. Мали затони у којима сам гледао све космичке битке светлости и мра-

ка!... У очима пуно модрила неба и мора; у ко-
си пуно соли; у души пуно ромораша борића и
смреке... Цео ваздух онамо мирише рузмарином
и јасмином што се растапају у вечерњи зелен-
касти сутон. Нигде на земљи онолико јата ласта
колико вечером излети из дубровачких звонара.
И звуци старих звона попадају по води и по
крововима, као камење. — Море, то је само то
дубровачко море!... И сунце, то је оно сунце
које обиђе цео космос али доће вечером да за-
падне само оаде пред Бениновом!... Треба слу-
шати море дететом, успављивати се њиме у сво-
јој колевци, као дугом мајчином песмом. И бу-
дити се у вриску и плачу за време његових гор-
ких еквиноција. Ко није море познао на тај начин
онда оно није страст која заруђује, него само
лепота која задивљује. Оно тад нема власти
над човеком, не менја његову душу, нити преизна-
чује његове жеље и намере. Човек га тад слу-
ша као песму, али не као хуку сопствене крви.
Оно тад не зна да буде убилачко, нити да јас-
крсава; нити је узрок каквог великог порока, ни
поворд једне дубоке и фаталне енергије. Оно ви-
ше није човеков и дух и материја, него само
једна сјајна велика вода у којој се разлио сви
живот и распевало небо и земља. Нешто неиз-
мерно велико и лепо, али нешто изван нас, с ону
страну нас, нешто индиферентно у нашој судби-
ни... Али море у детињству, то је откриће и
сазнање нечег централног у животу, од којег се
више ништа не може одвојити кроз све наше
среће и несреће на земљи. Море у детињству, то
је прво учење о величини, чистоти и мочи. Треба
знати све песме мора напамет, реч по реч, па
разумети његов говор у свој разноликости од
јутра до мрака. Јер је море пре свега музика
па тек после вода и простор. Море није само во-
да, него је пре свега светлост. То је једини ле-
пота која не зачуди него престрави. Само онај
који је заплакао кад је први пут видeo море,

разумео је његово место у свемиру. Жалосно је слушати га а не разумети га. Јадни људи с копна! Ви сте можда спасени за небо, али сте за свагда изгубљени за море. А то је страшно.

Море отворено, очајна празнина, па илак није монотонија ни досада. Како да се разуме тај парадокс вида и слуха! Откуд то да празно море има све варијације копна, копна с његовим светлим бреговима, смркнутим шумама, и узрујаним рекама? То је зато што овде влада вечити покрет; а покрет је доволан да све замени. Ја мислим да смо ми на ритам научили само по куцању нашег људског срца, и да стога живот не умемо замислити без покрета ни покрет без живота. — Свод се овде креће; море се љуља у неизмерном простору; видик се помиче, и расте и скупља, непрестано; облаци пролећу као ужагрене масе, час почирући у пучину, а час бацајући из неба по води своје усијане сенке. По цео дан пале се и гасе по пучини велике ватре, и противчу потоци свију боја.

Најзад, непрекидне илузије вида: час као да се указало у даљини неко острво, или у близини нека тамна шума, или на самој црти видика велика флота тамних и високих галија... На мору се живи од самих привиђења. Зато путник не осећа ни тренутак досаде какву осећа на обалама најлепших сребрних река, ни тугу какву осећамо у сенкама тамних шума, дубоких и меланхоличних, које изазивају бол, и где имамо страх да останемо сами са собом.

Има жена за које је љубав један део тоалете, као што има људи за које је љубав партија шаха или лов на лисице. И једни и други стрепе од компликација. Она ће вам рећи: „Залубљеног човека, никад! Али љубавника, увек!...“ Залубљен човек је свиреп и себичан; он је аналитик, а жене изгледа несносан педант. Има разлике и у љубави двају сполова: залубљена жена све је нежнија што више воли, а човек је све свирепији

што је више заљубљен. Има, међутим, данас једна нова Ева, жена наших времена, о којој говораше Холанткиња. Она је с цигаретом у зубима на улици, са гетрама на ногама и коњичким бичем у руци, с карминисаним уснама и модрим колутовима около очију; која има свој апартман у хотелу; која се карта и љубака с непознатим људима, и која присваја страсти бадавација и ноћника. Наследила је од оца и мајке колико и њена браћа, и већ сутрадан пошла за нама на улицу и у кабарет. То је жена с новим сенсибилитетом и моралом; и нема више човека који би је одвео до отрова госпође Бовари, и до бацања под воз госпође Ане Карењине, из француског и руског романа.

Тип ове Холанткиње што са мном путује, то је жена која у љубав уноси сву истањаност неке блазирane фантазије, и која од осећања прави интриге. За њу је љубав мрачна сплетка. Док је оваква жена само оргија наших чула, она је безопасна; али кад постане и нашем духовном потребом, она је страшило. Кад је једном мом пријатељу, који зна да чита судбину, пружила била руку да је прочита, он је дugo гледао у њен сребрни длан, и запитао је осмехнуто и збркано: „Чију судбину да прочитам овде? Вашу или моју?...“ Њему није требало него да придржи за часак њен длан, и да за тренутак о њој мисли, пак да се осети ухваћен. Добри сентименталац после тога побегао је на Запад место да је прати на Исток. И ја сад имам неподељено задовољство да гледам истовремено ово топло море и ову духовиту жену, која води своја два мужа, поносна и глупа као два лабуда из немачке бајке, правећи с њима шалу у коју је метла сав свој бесмисао о љубави и срећи. Кад је синоћ слизила са палубе у своју кабину да спава, завршила је разговор са својим рођаком, који је немачки царски гренадир, овим речима: „Примећујем, драги ро-

ћаче, да човек, који се одвећ дружи с коњима, постане најзад магарац...“

Ваздух се лагано почeo да беласа; свод се протегao; цео простор сe гибао узнемирено и напorno. Вода је имала боју старог сребра и пепела. Али се осећа да ћe дан забелити а сунце се нећe видети. Све је било неразговетно и нерешљиво у небу и на води. Лађа се гибала нежно као колевка. Море је урлalo у точковима с напором који је изгледao да ћe велика грађевина одједном малакстки, или се цела поломи. Кроз катарке је звиждало јужњак. Кров лађе су морнари давно опрали, али од путника још није никог било на броду. — Ја сам чекао њих троје да изиђу на уговорени састанак да видимо излазак сунца на Отранту. За бродом је јурио, протежући сe све већма, један млечни талас. Понекад је вода за-пљускivala све до на палубу, и цедила сe затим у сребрним пенама са палубе у пучину. Јутро је свитало по целом великому мору и сијало у белој ватри. Јутро из Одисеје!... Еос са ружичастим прстима!...

Овакво буђење мора са свима бојама и гласовима изгледа да у овој пустоши има своје доживљаје, своје среће и несреће, као и буђење великог града. Зато никад на води једно јутро и nije налик на друго. Често чујемо на празној пучини, којом овако широком и пустом дугом путујемо, како наједном зазвоне звона. Најпре ситна звона што певају као деца кад се прва пробуде, затим већа звона, и најзад она највећа у чијем тучу изгледа да је те ноћи спавала душа града. И тако звони дуто. Наличи на јутра у каквом старом хришћанској месту, у којем се живи за молитву и највише говори о смрти, и где је звоњење звона један прави екстатички моменат живота. Понекад се на пучини зачује као да роси киша по каквом густом парку платанâ. Затим, као да ветар пролази са жагором и невеселим звиждањем кроз ноћну шуму борова. Најзад се чује као да је да-

леко затутило који преко којег је прејурила нека невидљива коњица; а кроз ваздух прође танки глас трубе... Откуд сви ти гласови у свој пустини неба и мора? Је ли то зато што наша мисао не може да се одвоји од себе ни за тренутак, и што увек носи цео свет собом? Зато нам се чини и да море има све мелодије земље. Можда су због тих чудних илузија слуха антички људи насељили празно морско дно богошима и жена-ма, богошима који мрзе људе и утапају их у својим понорима, и нимфама, које их маме својом песмом и голотинком. — Као све ствари које су гледане у самоћи, тако и море има душу онога ко му се диви.

Кад сам кренуо с места са којег сам цело време посматрао видик, изгубљен у светlosti неба и воде, опазио у дну палубе моје сапутнике. Стajали су напоредо сви троје, — вечно Троје, који су, можда овако исто неразлучно везани, посматрали и први освят јутра у хаосу. Ја им приђох с леђа. Глас господина је већ звучao у овом јутру као певушење валића у каквом затону, у сумрак освите. Има финих женских гласова што жуборкају као да та жена, док говори, држи у устима мало воде, која благо клотори.

— Ја волим псе због њихових детињских очију, али ми не говорите о њиховим устима, велиkim и увек мокрим, — рече у један мах лепа Холанткиња. Мачке волим само због њихове отмености. Какво имају држање, став и покрет! Никад ни Клеопатра ни госпођа Рекамје нису умелe направити два корака које направи моја обична немачка мачка. Ако не волим доволно мачке, то је због њихових ружних очију, једних очију које немају погледа. Била сам једном на једној изложби у Паризу. Треба видети француско лудило за мачке. Певају им мадrigale и пишу музичке комаде, и новинарске чланке, и званичне рапорте. А знаете ли ма којег античког писца који је славио мачке? Зар нису мачке добиле своје

име и славу само у афектираном и блазираном салону француском, XVII и XVIII века. Сад манијаци истражују како је мачка била одувек чар доброг друштва, и недељива од једне велике dame у једном великом веку. Поменуће вам стихове Менара и епитере Скаронове, и епитафе де ла Мота за мачку кнегиње де Мен и сонет Бенсерада мачкој госпође де Хулијер... Морбидна машта песника Бодлера покушала је у нашем веку да наметне обожавање за ту хладну, себичну и мизантропску животињу, дајући јој карактер нечег фаталног, а који је, стварио, само досадан и безличан. Само песници лудују за мачкама. Али они лудују за свачим. Песници су хипокрити као све сањалице; они природно лажу, јер ако не варају другог, варају сами себе, живећи више од уобрађења него од истине, више од узбуђења него уверења, више од својих нерава него од своје памети.

Заметнуо сам тако насрд Огранта са господићом прави бој због мачака, које су једна велика срећа на земљи и велика лепота у природи. Бифон је мрзео мачке, а академик Монткриф је бранио ту фелу али више из ината Бифону него из љубави за своје мачке. — Мачку одиста већма воле људи него жене. То је зато што су жена и мачка одвећ сличне међу собом, по себичности и грамљивости. Још антички писци су, говорећи о доброти человека према лукавству жене, рекли да је човек пас, а жена мачка. Пас с добродушним очима детета и сав срце; а мачка човекомрац и изелица! Жена и мачка инстинктивно мрзе човека, и живе с њим у истој кући само по навици и по невољи, са више досаде него трпезљивости. Мачка воли кућу, а пас човека; мачка је охола, а пас је слуга. Али је мачка и отмена, искључива, довољна сама себи, и зна шта хоће. Она је без љубави, али је и без страха, и нарочито без удварања. Мачка је најгospодственија животиња; ње-

но презирање човека изгледа једна историјска мудрост.

По свему се видело да госпођу није још замисао излазак сунца на Отранту, ни велико пењање мора које је сада котрљало своје беле и усијане волове. То лепо море што путује са нама, путује и пева! На једној страни видика чинило се да ће сад изићи из воде велики сунчев колут који онде изгледа као глава Посејдона кад је извирло, како каже један латински песник, да гледа како Јунона разбија Енејеве бродове. Неколико плацљивих сунчаних зрака одбијају се одиста од пучине и растири по небу. Лепе очи господиње добише боју и дубину ваздуха. Жене воле природу, као животиње, чежњиво и сполно.

Многи људи имају на мору мисао о смрти непрестано у памети. То је вальда зато што неизмерност простора напомиње тужну ограниченошћ живота. Али они који су дететом гледали топло подневно море када веје маестрал, летње бело и непомично море што сјаји већма него звездани свод, нису могли бити меланхолици на његовој обали. Њих баш море, већма него ишта друго, уверава у бескрајност једне лепоте пред којом свака друга ишчезава. Ја мислим и да се мисао о Богу зачела пред великим пучином или усред пустине, јер се само тамо могла стечи идеја о неизмерном и вечном. Зато људима рођеним поред мора пучина изазива само бесну љубав за живот. Не знам може ли се бити песимист на мору које се вечно креће и пева, као што се може бити очајан пред грубом и глухом непомичношћу бретова, и пред апатичним миром попља, и пред резигнираним фасадама великих градова.

Треба ли мору да захвалим што никад нисам био скептик? Све велико што није било истином за мој дух, било је истином за моје срце. Тако је и Бог једна истина срца. Зато га неће ни убити разум јер га он није ни саздао; а мисао о Богу

нестаће међу људима само кад људско срце падне нико. Вера, то је чиста сентименталност; јер не постоји идеја о Богу него осећај о Богу, и машта о Богу. Жене су стога велики чувари вере, јер су сентименталне, јер имају срца и маште, и то је једна страна њихове величине. Деца одржавају религију говорећи прве молитве и склапајући ручице свако вече пред символом љубави и доброте, у оном узвишеном страху што долази од наслуђивања, које је код њих јаче док су деца него кад постану људи. Ми религију примамо пре од мајке неголи од цркве или друштва. Поред оца и поред попа, сви би људи остали без вере.

Бог је у срцу и у илузiji. Народи су у свом детињству својевољни мученици вере зато јер се у детињству тад више осећа него мисли. Бог је у срцу а море је његова пластика. Глас Божји на водама је дубљи и страшнији него на ма којем другом делу земље.

Како море, које је светло и отњено, може сећати неког на вечну таму загробног живота? И како оно које је у вечном покрету може евоцирати идеју о смрти, када је покрет једини израз живота? Како ова вечна музика и светлост може подсећати на апатију престанка? Откуд одиста то горко осећање код неких људи и у којем се не разазнају толике противуречности? А ја сам их познавао, међутим, толико који су, крај мора, имали часове највећег бола; поред мора им се јављала најсурорија слика њихове беде међу другима. Знам их који су бежали од мора као од неког кобног отгледала, у коме се човек не може огледити а да се не ужасне од самог себе и своје судбине.

Ми смо јутрос узалуд чекали да сунце изиђе, али се оно није појавило. На једном делу хоризонта пламен је био захватио целу једну провинцију неба. То значи да се сунчев колут прошироја тим путем, и затим се поново изгубио у су-

тону јутра. Насред ове топле воде један огромни облак је горео као жерава, и море се димило. Пролазили су таласи боје као наранча, као пепео, као трава, као млеко, као чај! Доцније су се још два-три отња запалила по води, и кишта више. Али се јутро ипак забелило као снет на целом Отранту. Брод је сад ишао право, сав осветљен, као у легенди. Секао је ужагрене валове, споро и без гибања, у поносном и дубоком предисању. Западни ветар је поновно ударао у позадину, али благо, као неко велико бело крило. Најзад се појавише на пучини румена јата галебова, која брзо насрнуше на брод, и затим кренуше с нама истим правцем; рушили су се стрмоглавце од врхова катарки до у воду, и од воде одлетали у небо, као пламенови. У даљини се засветлише неке планине. То је Албаније.

Затим ће доћи Епир, који је, према једној легенди, отаџбина Ахила, и у којем је Ахилов син направио царство Молоса, али поред којих ће ова пловидба за многе сапутнике бити ипак један дан дубоке досаде. Албанија је сива и гола, а вероватно такав ће бити и Епир. Гомила камења у којем се лету змије и Аринаути. Некад су стари Грци овде били поставили пакао, Хадес, пре изградње свог политеизма. Међу овим кршевима и кроз непроходне кланице, текао је, у своје време, страшни Ахерон, који је водио у подземни свет... Народ који данас овде живи јесте, мештјутим, и данас најнекултурнији део европског људства. Он је одувек био на путу свих паликућа и рушилаца. Жубор реке Скумбе, која данас пресеца тај меланхолични предео, није веселији од жубора старог Ахерона. Земља крвне освете, земља без свог фолклора, своје музике, песме и приче, без иједне личности епске, или религиозне. Народ поносит али суров, без једног културног центра и без једног језика.

Проклет је међу народима: јер хиљадама година живи поред најкултурнијих раса Хелинија и

Римљана, а није ништа сам створио, нити икад ишта примио од других. Од Грчке га деле само долине и брегови, а од Италије скоро један мореуз, па је ипак остао најнепросвећенији део европски. А некад, још много пре Хомера, тамо је било и античко светилиште Додона, где су долазиле религиозне делегације Атине и Спарте, и затим и побожни амбасадори Крезуса или Лидије... „Зевсе, кличе Ахил, ти који бдиш над даљеком Додоном, царством зима...“ Данас тамо влада муслиманистане, и чује се један ружан језик којем цела лингвистика савременог света не може да пронађе извор ни место у класификацији. Један тамошњи брег, у доба препелазгијско, звао се Томарос, и био је Олимп ондашњег грчког света; на њему је био постављен први престо Зевса, који је онда био још млади син Хроносов, и ту држао први гром у руци. Средиште неба и земље био је тада један аријанутски брег! Свемир се одиста променио, али на штету аријанутску. Зевс је пао не оставивши овој невеселој Албанији ниједну једину благодет свог владања космосом.

На ипак је све на овој води Отранта говојило јутрос сјајним речима грчке легенде. Истим овим путем кроз неколико хиљада година тумарала су небројна божанства која су освајала свет за свој култ, а небројни људи за своју сујету. И сви у истом неспокојству! Овамо је и бура морска наANELA из Црног мора младог Јасона с ким је до-бегла Медеја, кћи краљевска, на лађи Аргусу. Најпре су пристали овде на Крф. Овуда је тако-ћер ишао за њима у потеру стари краљ из Колхиде, са Црног мора, тражећи своју кћер Медеју, оставши најзад овде да насељи ову обалу: да направи колоније по Епиру, и да на далматинској обали сазида град Полу, најстарије место нашег словенског приморја... Дуж целог овог пута стоје успомене велике као прашуме. И где не говори историја, туда кличе легенда.

Не заборавите да су у једно историјско доба на нашим балканским пољима Римљани тукли своје највеће битке; а оне су биле и најкрававије, јер су биле међусобне; и водили су их највећи људи, јер су оне решавале судбину римске државе. Битка између Цезара и Помпеја код Фарсале, и битка Октавијана против Брутуса код Филипија, две балканске битке које су биле пресудне за Рим, који је онда значио космос... Али и трећа битка, исто тако пресудна, била је тучена овде, битка код Акцијума, између младог Августа и лепе Клеопатре. Скоро ће се на видику појавити Превеза, где се баш налазио тај рт Акарнаније о који се занавек разбила етипатска држава и сјајно и културно царство Птоломеја.

Свако се и данас пита: шта би било од света да је Цезар побеђен у Галији или да је Антоније победио код Акцијума? Од ове две битке је неоспорно зависио цео изглед новог света. Али што јутрос лебди над овим топлим и сјајним вода-ма, то је твоја силуeta, лепа Клеопатро, побеђена царице од крви балканске, љубавница какву свет није никад имао: чији је грех љубавни коштао једно царство и једну разбијену царску флоту! Ave!... Три велике жене, Клеопатра Етилатска, и Теодора Византијска, и Катарина Руска, три велика државника и дипломате и три највеће љубавнице на земљи. Ave! Ave!... Ниједна, међутим, није за собом оставила толико сјаја и магије, као ова кћи Птоломејева, исто толико својим генијем, колико и својим лудилом љубави. Познавала је све језике народа који су живели око њене државе, док се други владари њенога доба, чак и просвећени персијски цареви, нису умели споразумевати ни са сопственим држављанима на њиховом језику. Говорила је на језику свију појединих народа са амбасадорима далеких Парта, Троглидита, Етиопљана, Јевреја, Сиријанаца и Римљана... Најинтересантнија фигура жene старог века. Њен први љубавни састанак

са Антонијем, пловећи реком Киднусом у Силицији, на галијама окованим у злато и сребро, под пурпурним једрима, у облацима запаљеног мириса, са дворском свитом у којој су египатске госпође обучене у неренде и грације, а њени пажеви прерушени у аморе и сатире, — то је најлепша и најраскошнија слика из античке историје. Било јој тада двадесет и седам година. У Риму је већ њен стари љубавник, Јулије Цезар, био поставио њену статуу у римском храму богиње Плођења. Цело културно човечанство тог времена знало је све фаталне чаре ове чудне жене на коју ниједна друга жена античке историје није била налик. Краљица и политичар, она даје својој авантури са Антонијем такву литију какву ниједна Минерва није имала. Она одлази на љубавни састанак у Силицију, али не само да задовољи своју обест, него да, на један начин који је био источњачки, сачува пре свега угрођено царство Птоломеја. Плутарх није дао ниједан бриљантнији портрет ни савршенију прозу, него описујући ову жену, скоро и сам заљубљен у њу.

А овде код Акцијума, та највећа античка љубав пропала је у запаљеним бродовима. Остало је само то да су Клеопатра и Антоније остали највећи љубавници свих векова. У бедну сенку бацају они и хришћанску идилу Абелара и Хеложизе, и талијански водвиль Ромеа и Јулије. Антоније, сјајни предак и вечно окруњени цар свих Дон Жуана! Ненадмашни пљачкаш и блудник, крволов и херој, завојевач целог Истока и убијач Цицеронов. Али и велики љубавник без примера, и за веки векова. *Ave Caesar!*

Све ове одлике карактера налазе се у збирци овог античког човека каквог ми не можемо дамас ни замислити, чак и после Наполеона, који спада више у њихово друштво него у наше. Јулије Цезар био је развратник; али благог срца на наши начин; и био је и велики генерал и писац, али

рђав политичар и државник. Август је био свиреп разбојник или добар владар, и велики политичар. Антички пагански карактери су сасвим нехетерогени и противуречни, сасвим другаче него многи хришћански. Уосталом, нема начина да се тачно мисли о великим народима из далеке историје. Савременици их не разумеју или рђаво разумеју. Они их или претерано воле, или претерано мрзе. А доцнији су колена одвећ далеко, живе у другачем периоду историје, имају друге страсти, укусе и мерила; и гледајући кроз све ове различите некадашње велике људе, они све виде нејасно или нетачно.

Сvakако, није испак толико важно што је Октавијан победио Антонија; јер да је било обрнуто, дододило би се само толико новог што би Клеопатра била постала царицом света, а Антоније њеним генералом. Али је Акцијум друкчије важан: овде је коначно пропало фараонско царство које је у континуитету постојало хиљадама година, и које је већ три века духовно било грчко. То царство је имало већ велике културне грчке центре на афричкој обали, отаџбине Теодора из Канопе, Аристиппа филозофа и Калимакоса песника из Киринајске. И није престајало ни да чува велике депозите мудрости египатског Саиса и Хелиополиса; а имало је Александрију, која је била постала највеће средиште културе тога времена, и последња тврђава цивилизације хелинског света... На Акцијуму је, дакле, утопљена коначно слобода највећег народа и најдубље религије старог века. Нил је отад био сав у чashi Цезара! Ко зна какав би свет изгледао да је то грчко-египатско друштво било победоносно над још прилично простачким друштвом ондашње римске државе.

Међутим, моја пријатељица Холанткиња ме прекиде: „Пропао је Египат грчких Птоломеја, пропао и Антоније и египатска флота, али је остало царство Клеопатрино на овоме свету! Оно је

веће и страшније него што је било њено царство у Египту. И лепше, и духовније, и вечније!... Једна велика љубав вреди колико и велика царевина.“

Има на свету само два Истока. Један је балкански, а други је будистички. Балкански Исток, каква нигде још невиђена беда у космосу! Нема данас ни своје цивилизације, ни свог морала, ни своје природе. Грчка има своје развалине, Турска има своје хришћанске покоље, Бугарска своје лажне статистике, а ми још и данас своје хајдуке. Кажу да је једна велика река направила Египат, а један велики друм да је направио Нињиву и Вавилон. Али су на Балкану римски путеви већ одавна зарасли, и дуж њих нема више ничег да се види. И оно што се поред њих било некад саградило, морало је да буде брзо порушено. Турци су овде посејали само своја гробља и своје епидемије. За првих стотину година и сјајни Египат напречац је изгубио све трагове дубоке фараонске цивилизације, а његов грађанин је, данашњи, бедни, постао фелах. Изгубио је за једино столеће све трагове грчко-римске културе која је била остало после Птоломеја и Римљана. Варвари су били некад такођер прошли у римску Галију, али нису разорили њену римску цивилизацију, него су је напротив и сами примили и постали Римљанима, оснивајући затим једну велику државу под именом Француске. Али Турци су покорили Византiju, не да приме њену културу, највећу тога времена, него да је коначно разоре. Они су то учинили и у Србији, која је природно била наследница византијског генија. Били су Турци само велики војници. Данас је Балкан још права турска пустош. Треба да страни туристи дођу на Балкан тек после још стотину година. За толико времена Турци ће повешати један другог свиленим гајтанима, Грци ће отворити у својој престоници Цариграду највећу светску коцкарницу, Румуни одвести Дунав

у Црно море, Бугари научити српски језик, а ми Срби пронаћи Америку...

На турском Истоку, све што вреди видети, то су њихова широка, запуштена и глуха гробља, зарасла у трње, и где влада најдубљи заборав и најглупљи мир на земљи. Сетите се гробља у Ејубу код Цариграда. Нигде смрт није потпунија и беднија него у овим источњачким гробљима. Није се посветио ниједан калиф, ни султан, ни велики везир; нису се посвећивали ни факири ни мученици за њихову веру. Посвећивали су се понекад одиста само људи ситне врсте. Вероватно највећи чудњаци и највећи аскети. Они су звани „добрим“, место „светим“, што је једино истински интересантно и велико. На турском Истоку лудаке сматрају за полусветитеље, као, уосталом, и код нас у Европи; и снабдева их и храни побожна махала. Муслимани немају апостола своје цркве чију су веру проширили мачем и отњем. Хришћани су, истина, имали своје апостоле па ипак се и они служили и мачем и отњем. Све је велико и свето морало људима да људима буде наметнуто насиљем! Ниједна истина није била у стању да сама себи прокрти пут. Мухамед је нарочито био војник колико и пророк. Ниједна се жена на Истоку није посветила. Нема на Истоку свете Цецилије што свира, ни свете Терезе која пише љубавне књиге. Вековима су ови људи један другом даривали жене, као персијске ћилимове или криве сабље, или их на пијаци куповали на килограм.

Изгледа да су лепоту источњачке жене само измислили европски полигами и католички мисионери. Не може се говорити ни о лепоти градољева на овом Истоку, са улицама на којима никаде не сртнете жену. Какав би изгледао Париз без жене на улици, и када би по његовим булеварима шетали само трговачки торбари и јуриле само писмоноше! Или каква би изгледала венецијанска пијаца пред Светим Марком кад би

по њој шетали само Талијани и њихови голубови! — Најлепши град на свету, то није онај чије су пижице и булевари најраскошнији, него онај град на чијој улици има највише лепих жена.

Планине албанске имале су од јутрос боју запаљеног опала. Оне су међутим пусте, стено-вите као грчка или херцеговачка брда, са мало смрчеве горе. Некад су први грчки филозофи и спартански хероји мислили да њихове душе овамо долазе у загробни свет на одмор и испаштање. Ако је за испаштање, овај ружни део балканске земље има, одиста, за то сав изглед.

Има на свету лепих предела пред којима се занесете и у највећем заносу кликнете: „Како је овде лепо умрети!“ Пред таквим савршеним лепотама се, за чудо, и не помишља како би ту било лепо живети. Умрети у лепоти, то изгледа врхунац живота на земљи!... Половина нашег ужаса са од смрти канда долази од тога што је смрт ружна. Одувек се мртви сахрањују покривени цвећем, испраћени музиком, посипани мирисом и кађени измирном. Али је смрт ипак остала ружна. Међутим, умрети у лепом пределу, на великим сунцу, на сјајним рекама, или звучним морима, како самим тиме смрт добија други изглед! — Али ова Албанија, виђена с мора, изгледа одиста земља за заточење и за очајање, а не да се у њој ни умре ни проживи један живот. Све је овде сиво: и стење, и свод изнад стена, и птица која туда пролети. Моја лепа салпутница Холанткиња, видећи ову убогу албанску обалу, рече ми: „Кад бих морала живети у Албанији, ја бих се најпре обесила у Холандији.“

Кад сам се рано јутрос обрнуо око себе по броду, цела палуба је већ била поплављена новим посматрачима. Ако у извесно доба године путујете по европским земљама, ви сртате толико

путника као да је јуче свет откривен. Путовање је нова страст, и оно је дошло највише од досаде која влада у друштву човека с човеком. Сад су салони већ потиснули породицу и заменили пријатељство. Друштво је прогутало личност. Друштво тражи нашу кре, зној, новац, памет; оно отима наше време и наше жене. Све је свачије. Учимо због друштва, богатимо се ради друштва, жениммо се ради друштва. Људи се осећају срећним само кад су у друштву важни, и несрећним када у друштву нису доволно важни; нема среће за себе, ни куће за себе, ни жене за себе, ни деце за себе. Некад је све било царство домаћина који се звао господар, и жене која је имала само једног мужа. Жена из великог друштва има данас свој занат, монденство. Ништа га не може заменити. Све изгледа створено за ту ајдају која се зове друштво, и која све уништава и све профанише. Жена постаје ничија и свачија, најмање њеног мужа. Ни добра жена, ни добра мајка, ни добар друг, ни сарадник човеков, ни јавна радница. То је гадан паун који вуче за собом из куће у кућу, и из салона у салон, своје наките, најчешће лажне, и своја одела, најчешће отета, и своју памет, најчешће ништавну, и своју душу пусту и насељену гарнизоном најбезизразнијих људи.

Салонски човек иде у друштво да би нешто изгледао, као што интелектуалац, напротив, бежи од друштва да би стварао и владао. То су два човека који се више никде не сретну заједно осим на степеништама, где се један пење кад се други спушта. У некадашњем салону су друштвени људи били чисти интелектуалици, а много пута и творци; а данас су интелектуалици и салонски људи страни једни другим, чак и противници један другог. Нема данас ни великих љубави, јер су лежерна познанства прогутала дубока пријатељства.

Није овога данашње путовање настало што је Руко измислио страст за природу, ни што је Стивенсон измислио железницу. Путује се из очајне досаде и још више из простачког скобизма. На овим грчким морима, као по швајцарским глечерима, или по талијанским црквама, или по француским замковима, сретам читаве војске путника, који не знају ни толико географије да запамте у којем су граду преноћили. Тај свет је беда за праве путнике-епикурејце који запамте и сваки камен на који су се наслонили. Са норвешких фјордова иду ове ветрогоне на Капитол или на развалине Троје, и оданде у египатску пустину где сваки немачки туриста одведе своју жену да је фотографише пред Сфинксом, а где сваки Француз оде да види како га тридесет векова посматрају са врхова пирамида... Наша земља губи своју тајну; лепота се изгубила зато што је постала лепа за цео свет; равноправност је убила право; нема више ниједне среће која није постала свачијом срећом.

Крф се указао на таласима, таман, њихајући се десно и лево, дижући се према своду, и затим понирајући магло у пучину. Наједном се то копно указа онде где га малочас није било.

Имају овде још два дивна острва. За једно кажу да изгледа као окамењена феничанска лађа из старог грчког епоса.

Путници на броду постадоше сад читав народ; из свију рупа поврје свет који дотле нико на броду није видео. Беше их свакаквих. Моја сапутница Холанткиња, са своја два мужа, трчала је од једног до другог kraja laže, час глеђајући на море које смо већ прешли и куд се сад вукао велики стуб црног дима, што је по-мрачавало пола неба; а час према тамнозеленом масиву Крфа, куда су нас пратила читава јата галебова. Док су се те сребрне и тако поносне птице, увек гладне, с вриском у ваздуху, стрмоглаво бацале, од неба до мора, за једним зало-

гајем хлеба што су им добавицвали путници, Крф је невероватном брезином прилазио к нама. Цело је море светлило у великом ватрама, а на сред воде сијала је сунчана локва, огромна. Ова лепа Холанткиња била је сва занесена први пут нечим другим него собом. Сва је дрхтала пред овоглико догађаја у небу и по води. Очи су јој биле влажне као да су биле готове да проспу сузе, можда прве у животу.

Кад се пред једним величанственим призором у природи нађе Француз, он жели да поред себе има своју метресу; кад се нађе Рус или Србин, сваки од њих жели да око себе има још пет стотина својих људи да сваком каже своје усхићење; а кад се ту нађе Немац он се свечано закуће да ће други пут доћи овде са својом женом и свом својом децом. Моја сапутница Холанткиња, међутим, која је сушта искреност, рече ми:

— Никад се не молим Богу да ми опрости погрешке. Не кајем се за грехове које сам ученила, него за оне које нисам ученила. Молим се зато Богу само да ме чува од комараца и кијавице. Али пред морем заборављам на побожност и осећам сву способност за грех. Зар није право речено да нас природа враћа инстинктима и прави порочним...

Наша лађа је лагано ушла у затон Крфа и ту се укотвила. Бродови у Грчкој не прилазе обали, јер те обале нису утврђене, него се слизази са брода у чамце, и затим са чамаца, у наручју морнара Грка, спушта се на земљу. Зато већ при уласку у пристаниште, чамци се из пристаништа гусарски устреме и хиљаду гласова дигну се према броду. — Подне је... Наједном је нестало свих сребрних јата галебова, без којих пут по мору увек изгледа тако невесео; само су се њих два-три њихала још изнад глатке површине у луци... Негде је на острву звонило у сатовима. Острво је блистало у свим тоновима зеленила. Високе и танке куће дизале су се на бедемима

до неба, а наш је брод сада изгледао утонуо и изгубљен на тој ниској води. Лепа утврђења на Крфу су из византијског и млетачког доба; куће су из времена енглеске окупације. Фукара по обали је из времена грчког краљевства. Јошничег, међутим, да наговести да смо већ у блаженом хомерском пределу и први пут на једном митском острву.

Све је овде легенда.

Кад су синови Хроноса поделили светмир, Зевс је добио небо, Посејдон море, а Плутон загробни свет. Посејдон, азијско божанство, је од свих простора највећима волео грчко море, а од свих острва сматрао је Крф за најлепше. Зато је постао и његовим првим краљем и родоначелником свих других и доцнијих његових владара. Али то није све. Једна нимфа, Керкира, направила је овде град, и дала му своје име, које је ово острво носило кроз цео век. Затим је владао овде њен син Наиситонис који му је подигао бедеме, и унук, Алкинојус, који му је дао најлепши вртова на свету. Људима је поделио куће а боговима храмове. Ви знate седмо певање Оди세је где Хомер опева лепоту тих вртова. То је најлепши, чак и први опис природе, који нам је остао од старих песника. Ово острво стари рапсод назива плодна Скерија. Ту је дат и љупки портрет краљеве кћери Наусике, у својој простиотиједан од најлепших портрета античких.

Алкинојусови вртovi то је овде данас развилица Пезамили. Идући на поток да пере домаће рубље, Наусике је срела Одисеја, који је после бродолома био изишао го на обалу. Откинуо је грани маслине да покрије своју голотину, и изађе пред девојку за коју није зnao да је краљевске крви. Та простиota хомерског друштва где краљице преду, а краљевске кћери перу рубље, и где краљ Итаке двадесет година оставља своје острво без владара, наличи можда само још на простиоту и лепоту нашег српског епоса. — Кра-

љевства у Грчкој су биле задужбине самих богова. С почетка је Зевс постављао краљеве, али је бразио да доцније краљевство могне аутоматски слизати с оца на сина, без Зевсовог нароčног указа. Сви се краљеви зову и богодани, диогенес, зато што сви краљеви слизе од Зевса. Не знам да ли богоданост краљевâ, која има тако шаролику повест, има старијег теоретичара од овог дивног рапсода.

Али Крф ипак не прелази из легенде у историју за друго времена. Усталом, само је његова легенда сјајна, а његова историја без поноса и без сваке лепоте. Тек кад су Коринћани, пловећи да насеље острво Сицилију, упутили Керзикрата са његовим људима да насеље ову љупку и плодну Скерију, тек тада Крф улази први пут у историју. Никаква култура није овде рођена. Корфиоти су одувек били дефетисти и рђави грчки патриоти. Најгору је слику о њима дао Тукидид, а највећу су срамоту показали кад су помагали римскога рушиоца Мумијуса да разори сјајни Коринт, одакле су се некад и сами они овде били доселили. — С мало се усхићења говорило и у најлепше грчко доба о овом чудном острву. Знам само за један опис Ксенофонов који је иначе леп колико и Хомеров. Говори о његовим слатким водама као што је доцније Овид говорио о његовом слатком воћу...

Али је остала и данас иста стара вегетација која засељује својом лепотом. Олеандри и алоји, лоза и кактуси, маслине и чемпреси, еукалиптици, мирта, ловор, — све дрвеће и цвеће још из вртова Алкинојусових!

Маслинове шуме падају овде са брегова у дутим сребрним каскадама. Није чудо што је то лепо дрво проглашено божанским. Без прастарих маслина ово острво не би имало ни своју лепоту, ни своју славу. Овде се види најсавршенији антички пејзаж Теокритов и буколика Виргилова. Све је на овом острву мирно и прозрачно,

и лако као сенка. Један грчки песник даје овде овај нежни епитаф својој драгој: „Лака ти била земља као лист маслинке.“

Пошли смо са брода да обилазимо ово острво које изгледа као какав велики и фантастични брод пун цвећа и музике. Моја салпетрица иле преда мном, као каква лепа мисао. Једна стara легенда и једна млада жена, толико је среће довольно да би се наслило цело ово острво са-мим илузијама! Холанткиња је била сва у белим чипкама, као у пени. Испод њених малих ногу певао је светли и усмјани песак. По нози жене најбоље наслућујете целу њену архитектуру. Стари Грци су давали највећу цену почетку женине ноге, говорећи да Венера почине од ногу... Ова лепа холандска жена морала је направити много нереда у спокојној Германији, где је све у реду: над децом бдију анђели, а над женама официри.

Госпођа се дивила двама малим островима на уласку у неко пристаниште. Једно је једва мало веће од морске корњаче; на њему има женски манастир у којем је доскора становала само једна калуђерица која се посветила. Друго је острво служило Беклину за његову емфатичну слику Острво мртвих; и на среду њега има опет један убоги манастир. Ово је Илисово острво, где се херој спасао од бродолома. Оба острвица прекидају монотонију линије једне овакве масе на води; поред самог Крфа, изгледају као рефлени уз једину свечанку песму, или сателити уз једину ватрену планету.

Тражили смо место где се Наусике играла лоптом; и цркву свете Елифаније где је некад био Херејон, храм богиње Хере; и најзад, ишли смо да видимо Ахилеон, дворац несрћне аустријске царице Јелисавете. Немачки консул се био спремио да нам изговори једну партију из Тукидida, и како су Корфиоти победили Коринћане; а млади немачки grenadier о томе како је нека-

кав венецијански генерал разбио овде Турке и одбранио острво; и, затим, да је неки француски генерал одржао овде са својим гарнизоном опсаду од пуних шест година! Лепа наша салутница није волела ерудицију јер јој је загорчала живот већ у Немачкој. Обожава Французе што ништа не знају, а о свакем говоре са подништавањем; и Талијане који почињу да звижде мелодију из Вердија и пред каквим античким храмом где би други говорили само о грчком политизму. — Она мисли да је код данашњих жена луксуз заменио укус, а код данашњих људи ерудиција заменила духовитост. Ужасава се људи свезијалица, који, поред све науке, никад нису у стању да кажу једну духовиту досетку. Док је њен млади рођак говорио о бојевима код Крафа, госпођа је слушала расејано, и гледала само његове велике и жарке очи као очи у младог јагуара. — Очевидно, она је волела његову младост, а не њега: и његову униформу, а не његово херојство; и радије бројала његове беле зубе, или његова сјајна дугмета на оделу него његове идеје. Сећам се једног дана кад смо се пели на цркву Светог Петра у Риму да гледамо како се гаси дан над црним крововима вечнога града. Она ми тад говораше: „У Француза на сваких десет људи има по један таленат, а у Немаца на сваких десет људи има по један идиот. Мој лепи рођак има управо онолико памети колико му треба да седне кад је уморан, да попије чашу воде кад је жедан, и да не узме воз за Цариград, ако хоће да оде за Париз...“

Пут нас је повео преко пијаце која је код млетачке тврђаве. На пијаци се вежбала једна чета грчких војника, нешто збуњених и кржљавих, с пуно њих који су носили на носу тешке наочаре. Грчки официр носи своју сабљу међу два прста као мокар кишобран, као што и талијански војник носи своју пушку као виолину. Десет војника вежбају док им двадесет војника

свирају. Класични народи су завештали потомцима мржњу за тријумфе и одвратност за херојство. Вежбе ове чете гледали су само много деце и слушкиња. Први пут видимо војску старог краља Ђорђа. Она нам изгледа војска која ће послужити само за параде својим краљевима и за посмртне пратње својим генералима. Грци су мање војници него револуционари. Нарочито овај грчки народ има одиратност за херојизам и хероје, јер од Хомера до Марка Ботариса само је о њима говорио и певао, а сву своју земљу посејао толиким легендама и митима, да их се даниас и сâм згражава. Сад је овај народ престарео, и од некадашњих филозофа постао је мала мудрица. Све његове страсти и љубави су старачке: добар обед, лака жена, миран сам, здрава монета.

Данас је врео дан. По улицама се растурише путници са нашег брода који остаје у луци света до сутра у подне. Под Аркадама су седеле неке левенте, послужујући се сладоледом, и гледале су за женама шпијунским очима више него љубавничким и завођачким. Једна уска талијанска улица пела се између енглеских кућа. О вратима дућана висиле су гривне орака, гривне сувиш риба и гривне сувиш смокава. На многим местима су пред дућанима продаване школњке и каменице напоредо са грожђем и лубеницама. Све улице по градовима у приморју имају исти мириш: све миришу на рибе, тамјан, наранчу и вино.

Овде пада у очи мушки тип с илирским профилом, с талијанским очима, с кратким турским ногама, и ружним грчким брковима. Ниједан се део света није толико мешао, у погледу људства, као овај народ у вртовима Алкинојуса. Није било ниједне војске која је пролазила са Истока на Запад, или са Запада на Исток, да није овде оставила више своје крви него свог зноја. Немачки гренадир, наш салутник, заборавио је да каже како је римски освајач и покорилац Грчке,

Фламинијус, пре поласка на Балкан да победи Филипа, најпре извршио овде преглед својих трупа, као и Мумијус, пре него што је отишао да разори Коринт. И да су, после пораза на Фарсали, велики генерали Помпејеви држали овде на Крфу последњи савет, на коме су присуствовали и Цицерон и Катон; и да се овде после пораза склонила флота Помпејева. И да су овде били сконцентрисали своје византијске трупе Велизар и његови генерали, као и Тотила своје варваре; и као што су венецијански дуждеви овде имали своје гарнизоне, тако и Турци своје чардаке и хареме... И, најзад, није поменуо све пустоши које су оставили овуд гусари сараценски и далматински, и авантурсти нормандски и каталански. Нисмо се ни сетили да су у оном пристаништу, где смо малочас бацили испуштену цигарету, сви некадашњи највећи освајачи бацили котве својих галија... Одиста, овде се од једне сјајне легенде не види цео један сјајни континент.

У малој катедрали, неколико студених сенки, које су лежале по старим плочама, освежиле су наше очи. Свети Спиридон, крфски владика, који је био члан првог Никејског сабора, лежи згрчен у свом сребрном саркофагу. То је био један од највећих хришћанских чудотвораца, јер је у XVII веку спасао своје острво од куге, а у XVIII од турске војске. Венецијанци су покушавали у више махова да свешта однесу, да би их бранио од куге и од Турака, али се светац противио; однесена је само једна његова рука, која се и сад чува у Риму да одбрани палу од Талијана. Крфска породица Вулгарис, по завету, даје увек једног мушкиг члана за свештеника и чувара светчевог. Ово ме сетило само на старе паганске породице атинске: породицу Еумолпидес, која је наследством давала свештеника за Елеузис, или породицу Бузигес, која је давала свештенике да чувају паладијум на Акрополису.

Не сећам се да ли више има сличних примера у другим европским религијама, али их је овде има и данас.

Из катедрале смо пошли колима да обиђемо острво. Лаки подневни ветрић дувао је из маслинове горе усјијаним путем. Маслине су бацаје своје румене сенке; поред пута су сагоревале огромне купине и пепељасте агаве. Овим путем су маслиноза стабла велика, често по два и три, савијена једно око другог, остављајући у средини стабла крупне прозоре, а у врховима правећи крупне рапче и крошње. На много места пландују стада бела као грудве снега, и све има изглед старе грчке приче. — Немачки консул је знао наизуст да маслиноза стабала на овом острву има три милиона и осам стотина хиљада; и то пет хиљада и триста на сваки квадратни километар; што значи четрдесет и седам стабала маслине на сваког крфског становника! Госпођа из Холандије била је тим просто запрепашћена, и њене су се руке охладиле. — Кроз шуме се виде сељанке како промичу у њиховом шареном оделу и са турбанима на глави, у којима кажу да имају и плетенице њихових баба и прабаба. Нигде не постоји сељанка лепотица него на Крфу и у најним Конавлима.

За колима целим путем јуре километрима деца, трајжећи коју ленту, и бацајући се стрмоглаво на руке и са руку на ноге, без обзира на прашину и на жегу. Крф има још остатака од талијанштине; ако се то не види по рђавој музици, види се по овако занатском просјачењу. У Италији је просјачење била религиозна установа за васпитање милосрђа. Зато просјачење није можда нигде мање отужно него онамо. Црква је поштоваја просјаштво, и велики део њених светаца су били просјаци. На грчким острвима је просјаштво остало од Талијана као што у Италији за све краје верују да су грчко дело. Било је једно доба у Италији, кад су калуђери били

славни разбојници на друму, а њихова паства просјаци по градовима.

Моја салутница хтела је по сваку цену да обиђе Илисово острво и неку кућу пустинякову која се тамо налази. Ја сам успео да је одвратим тек пошто јој обећах да ћу је сутра пре подне одвести у један манастир где има једна чудотворна икона Богомајке и неколико чудотворних младих калуђера. Икона је заштитница жене које не успевају да имају плода; млади калуђери тако исто. Оне које дођу овамо у манастир, и понове све речи које им говоре ти млади излуђери, допадну се Богу и добију плода. Ниједно поклоњење икони, нити мједна молитва тих калуђера, нису обмануле. Грчки манастири и грчке молитве славне су, нарочито у погледу потомства, на овом крају света. На свака два или три манастира има по један са иконом Богомајке Зачетнице. Госпођа Холанткиња се много чудила да Немци, који су измислили барут, нису пре тога измислили овакве иконе и овакве калуђере.

Када смо ушли у вртове Ахилеона, двораца несрћне аустријске царице и несрћне мајке, среле су нас у поворци, под ниским аркадама, мраморне бисте филозофа и песника који су били њено друштво у тој очајној самоћи, писаца које је она много волела, а можда и читала: од Хомера и Платона до Шекспира. На самој тераци, која је цела обучена у вреже ружа, лежи, у положају капитолског гладијатора, рањени мраморни Ахил, огромно и ружно дело некаквог данског вајара. Ахил је окренут према Епиру где се тобож родио, и који лебди данас у усијаним љубичастим маглама. Светло подневно море запљускује обале разбијајући се у сребрне пене. Негде доле на дну вртова има и кип песника Хајнеа, за којег су чули и сви Јевреји овог света.

— Родити се у Минхену, живети на Крфу, и погинути у Женеви, то вреди бити несрћном ца-

рицом целог живота — рече наша сапутница, корачајући поред нас у мирису чемпresa и борића у чијим се врховизма чуо мали подневни ветар.

Али је имала право ова лепа Холанткиња, го-вороћи ми на повратку ка вароши: „Нема нише смисла путовати по културним градовима Европе. Тамо већ жалостиво личе градови међу собом, као и људи који у њима живе. Нисам мајстор у уметности и немам смисла за појединости. Једва разликујем једну Мурилову Мадону од друге Мурилове Мадоне, или један прозор готске цркве од другог прозора готске цркве; као нијчовека из Минхена од човека из Берлина... Углавном, један европски музеј има за мени све што има и неки други европски музеј! Ко је дуго живео у Паризу тај нема нише ништа ново да види у Европи. У Паризу само недостаје један Турчин с камилом и један Талијан с мајмуном. Париз иначе има све; и још више. После Париза остају још ново само пустинја и фата-моргане за наше блазиране очи...“

Такво је једно мало чудо за блазиране очи и манастир Палео-Кастица, овде, на једном обронку над морем, ограђен као тврђава, са не-говим зидовима пуним бршљана, гуштера и птичјих јата. Манастир је мирисао на тамјан, олеандре и ћубре. Цркви су давале неку простачку раскош многобројне иконе са ружним лицима светаца, окованим дивљачки, као и у нас, у грубо сребро. Млади калуђери су нам послуживали смокве и кафу и дуван и вино. Имали су по свему изглед више разбојникâ него богомольца. Смејали су се на оно што сами кажу, и чудили се оном што нису ни чули. Нема одиста ниједна друга црква свештенике који су овоглико ван живота, овако зарасли у људождерске браде, и овако утонули у непремостиву глупост. Српски су свештеници били вође народа и војсковође у устанцима. У Срба је одиста само светосавље спасло

православље: идеја о цркви је била иераздвојна од идеје о држави. — Католички су калуђери научници који пишу дубоке књиге, и фабриканти који праве најбољи сир и најлепшу ракију. Они су учитељи морала и добрих манира, професори речитости, и мало треба да буду и учитељи играња. Доминиканци су дали велике политичаре црквене, и Савонаролу и светог Тому Аквинског који је једна од највећих физиономија хришћанства; а франњевци су дали светог Бонавентуру, једног од најинтересантнијих мистика и филозофа. Истина, изгорели су на ватри Ђордана Бруна и осудили на смрт Галилеја, не признајући њихову науку. Али само зато што су имали своју науку. Ти свештенници прогоне модерни прогрес, али га знају, и често узимају у њему чак и велико учешће. Све чему уче католички свештенници, то је живот на овом свету. Паклом плаше али га не тумаче. Код грчких калуђера се, напротив, говори више о паклу него о Еванђељу. Не постоји учење него обред, ни живот него кајање. И то кајање за нешто што се није ни проживело ни разумело; кајање за греше туђе више него за своје. Ови се калуђери не држе ни длаком за овај или други свет; живе у заједничким молитвама и међусобним тучама. Католички калуђери бар знају Хорацијеве стихове лепој Лидији, и Катулове лепој Клаудији, и Проперцијеве лепој Цинтији, и понављају их нежније него псалме цара Давида. За ове данашње грчке калуђере блажени загробни живот почиње онде где сршава њихова безмерна глупост овог света. И грчки калуђери су били велики хад су се бавили паганским писцима. Аскетизам грчке цркве је узвисио олтар али унизио амвон.

Други дан смо опет били на усамљеном мору, пловећи за Атину, где кроз Коринтски залив стижемо тек сутрадан увече. Море је било овај

пут зелено као маховина. Ово је лепо море хомерског света, море највећег песника и чудотворца којег је дало античко људство. Је ли могуће да је Хомер био одиста савременик људи који су живели с њим заједно? Данте то одиста није био. А да је и Шекспир био и духовно савременик оних које је сретао улицама свог Стратфорда, зар ти људи не би нешто запамтили и забележили у животу највећег човека свог времена? Противно од онога што се рекло, треба утврдити да нема веће разлике него између великог песника и друштва његовог доба. Песник је увек једно острво за себе; међу људима, он је увек само претходник и гласоноша другог доба. — Откриени су недавно гробови у старој Микени и изнесени златарски радови и оружја, чах и скелети оних које је Хомер опевао у свом тројанском епосу. На тим златарским радовима и на форми оружја види се само египатски утицај. Али коме утицај дугује Хомер своју ненадмашну уметност на којој се не види никакав поредак? Изгледа да је већ био изграђен грчки језик до савршенства пре него што је издана и прва грчка књига! И постигнуто је савршенство хомерске метафоре пре него што је и постало било грчко друштво! У Хомера је одиста све његово, без предака и без последника. И ако је што добио од других рапсода у наследство, морало је то бити ситно према његовом огромном епосу, очевидно конструисаним као целина већ у самом свом зачетку. — Све је у уметности лакше створити него један језик песников. Хомер и Данте и Шекспир су зато не само писци великих дела него и највећих језика, а то је скоро божанска моћ и мисија међу људима. Зато је Хомер због језика био и први и највећи песник свих векова и свих народа. На овим грчким морима, које је он први опевао, лебди одиста на сваком месту глас тог рапсода, за којег нико не зна и да ли је постојао, као глас Божји на водама.

Ружичасте магле лежале су над Левкадом и Светим Мауром кад је туда нашао наш брод. Крф је остао за нама у фантастичним одблесцима сунца, и у тамнозеленом и чивитастом привиђењу нечега што је сад лебдело између неба и воде. Некад су, кажу, ова два острва била исти континент, а доцније су их Коринћани одвојили вештачким прокопом. Једна магловита традиција каже и да је овде скочила у море песникиња Санфа зато што је хије волео љубавник Пеан, што би изгледало збика и легенда, иако је то забележио и сам песник Меандрос, а поновио и учени Страбон. На овом месту је умрла и једна српска владарка нашег средњег века, деспотица жена Лазара Бранковића. — У даљини се виде обале Акарнаније, на чијим је последњим ивицама, у Коринтском заливу, стражарио некад Душанов војник, док је други истовремено чувао наше царство под Једренима, а трећи под далматинским Клисом!... Ја сам био срећан да у ову светлост Јонског мора унесем успомену и на сјајну повест о мојном некадашњем царству моје крви.

Брзо се, у жутулу опала, указа и острво Кефалонија, одакле је Бајрон, највећи песник овог мора после Хомера, отишао у Мисолунги да умре за слободу славног грчког народа. И острво Занте наједном искрну у сребрним копренама. То је оно острво које је у Мелтромени опевао Херодот као рапсод већма него што га је описао као историчар.

Успомене, то су бели новци за црне дане. Како ће некад, много доцније, изгледати ово море у мојој успомени! Море видјено у овој младости, море по којем је с вала на вал пловила моја усхићена душа, као гнездо алкиона. Колико ће бити нежна та далека визија кад остарим, и кад из очајања можда одем у Швајцарску, и да као пениzionар учим виолину и историју религија, живећи са својим књигама, кокошкама и мачкама; и да

у доколми и досади швајцарске земље измишљам
какву нову веру или какву нову пушку...

Море је светлело и певало непрестано. Тамно-
зелена јонска острва ницала су једна за другим,
и сретала нас путем, као изгубљене старе
галије.

1911.

ПИСМО ИЗ ШПАНИЈЕ

Авила, маја 19**

Дуго звони вечером у Авили. А кад се најзад умире клатна, и у ваздуху наступи мир, изгледа да је преко града прешло нешто страшно и цирко.

Има градова у којима звонење звона опомиње више на смрт него на Бога. То су стари хришћански градови по чијим тамним пијацама и тесним улицама већ с правим мраком падне дубока ноћ средњег века. Међу њним зидовима изгледа да се више умирало него што се рађало. Ту је легенда увек већа и живља него стварност. Све што постоји окупљено је око једног имена, једног старог споменика, неке старе куће или каквог ћивота. Ти хришћански градови ишли су у бој и у пљачку да донесу себи каквог мученика или светитеља, ако сами нису имали блаженство да га роде и дадну вери. А кад су најзад дошли до њега, читаве генерације живе у причи о једном таквом мртвцу који затим кроз цео живот присуствује њиховим светковинама и ручковима, који је с њима, станује у истој кући и ложници, и о којем се говори старцима као о лекару, а деци као о страшилу. Он је у води и ваздуху, неопходан, неодолив, небилазан, већи од поглавара града и важнији од владике; он иде ноћу по кровима као месечар, и узлачи се кроз прозор као вампир. Он је све потчинио у граду за своју личност и за своју доктрину. Таква је Асиза,

град светога Франческа; и Сијена, град свете Ка-
тарине; и ова Авила, град свете Терезе, веренице
Христове.

Авила је и иначе тако чемерна у својој ка-
стиљанској пустини која иде од сиере Гуадараме
до краја света. Сиве и суве равнице, у гомола-
ма пепела, као да су их од памтивека пустошиле
војске, затирале суше, мориле болештине, испла-
кале кишне, помлатиле крупне. Предео је сав изгло-
дан, гранитан, прашинаст, и цео у неразговетним
рельефима: наличи на слике које представљају
пејзаж месеца. Ништа овде није бацило своју
сенку: ни дрво, ни облак, ни човек, ни птица.
Овде влада она тишина која заглуне већма него
грмљавина, и једноличност од које се у души
ухвати нешто хладно и горко. Тишина великих
шума пуня је меланхолије, а тишина океана пу-
на умирења; или тишина ових камених простора,
тудена је и концентрична, тотална, и у њој не
стане ниједно чуло да не буде парализирано.

Тако то иде до Бургоса и до португалске
границе. Све у једној монотонији тако поноситој
али пасивној, пркосној и прничној, у пејзажу
који неће ничег заједничког с лјудском лепотом
и срцем, и који стоји одвојен од живота и див-
љења.

Данас је небо ниско и не разазнаје се црта
хоризонта која га одваја од земље; све се прелило
у ону самртнички бледу боју, негде неранија-
сту и румену, вечној боји ове земље која је гладна
једног зрма, жедна једне калти, земље немило-
срдне и немајке и за тину и за човека; која не
даје ником ништа; чије су дојке усахле, и на којој
умре све што на њу падне. Прва недеља ма-
ја, а ни по чему да се види пролеће. После ду-
гих непогода, небо још не може да добије своју
дубину. На крововима Авиле лежи једно светло
бледило. Та полуспектност изгледа да је дошла ова-
мо са неког другог хоризонта, одбивши се са
кровова каквог веселијег града. Јер сунце које се

шео дан није видело, угасило се негде не оставивши ни зрачка на овом небу пуном вековних молитава. А кад почну прве сенке ноћи, из града се разлегну сва звона одједном, и звуци падају по овој гранитној околини као тешко метеорско камење које се котрља равницом.

Авила стоји сва утегнута, угушена, задављена у својим тешким тамничким зидовима. Стара тврђава побожних хришћанских вitezова, стоји ледена у овом жарком пределу. Овде и дани и ноћи имају исту тишину, лета и зиме исту голотину; већ столећима нити се овде што руши ни зида; и град не зна ни за старост ни за младост. Некад су ови страшни зидови били да ико упадне у овај град; сад као да бране да ико из њега изиђе напоље. Као да ту треба да лагано изумре једно поколење које је у збету после неке катастрофе на другом месту, и које је живело само у страшном сећању и молитви. Јер ово је једини град чији се шумор не чује кад се изађе изван њега, у пољу, на брегу, или на врху куле. Не избија глас људи, ни јато голубова, ни зелена грана, често ни прамичак дима. Зато кад се вечером сва звона разлегну у исти мах, то убрзано и жалостивно звоњење као да позива становништво да се затвара у куће јер иде на град нека несрећа, или да истричи на улицу јер се спрема земљотрес. А после звоњења, наступи тишина каквог града који мори епидемија.

По овим старим шпанским градовима мрак пада брзо као да се више неће никад дићи, тежак, материјалан. Тако у Толеду изгледају ноћу његове палате као гробнице. У Сеговији тамни зидови изгледају као непријатељске бусије. У Сантјагу, који је сав од манастира и азила, ноћне сенке по глувим пијацама изгледају дубоке као провалије, и нешто црно кипи из земље, и нешто хладно пузи уз наше тело да човек не сме ноћу да се обазре на раскршћу. У Ескоријалу пролази се кроз војске фантома. Али невеселост Ави-

ле долази од оне неме туте и горчине коју даје само апатија камења у коме лежи. У овим граворима који већу половину године обливају афричке кише светлости, и где су месечине беле као снегови, овде се ипак обожава сенка, ради се у сенци, моли се у сенци. У овим старим шпанским местима где постоји само гранит и сенка, све је изражено каменом, испевано стубом, притиснуто плочом, надвишено зидом. Шпанија никад није могла да одвоји лепоту од туте, ни веру од очаја.

У Шпанији је увек све било суморно: и вера, и владаоци, и уметност, и држава. Вера је тражила од људи да буду њени заточеници и просјаци; владари су их учили да буду његови војници и паликуће; уметност их је учила да буду скептични и цинични; држава је живела само од њиховог пустоловства и вратоломије. Једна стварашта вера без милосрђа је једна пешчана земља без лепоте, направили су трагичну душу шпанског човека. Шпанско католичанство нема ону паганску насмејаност и ведрину католичамства талијанског. У Шпанији је вера језовита, ортодоксна, свирепа. Талијанско је католичанство јелинско, а шпанско је јеврејско. Онамо је увек остајао Бахус, а овде Јехова. У талијанској цркви пребива један Бог добродушан и гојазан, као римски сематор, весео и у димовима мириза као владар са истока, под куполама са којих падају златне капље; Бог који човека, после кратке католичке молитве, испрати до врата, усувиши му у цепове млетачке цекине, и обесивши му о руку једну младу и лепу Талијанку. У малим српским црквама целог века пребива Бог који има лице родитеља, председника општине или старешине задруге, помало ноћног стражара и пољског чувара. У шпанској цркви, у којој се гомилaju густе и студене сенке од стубова који као да стоје за везивање и ширење, обитава Бог крволов и човекомрзац, који

чека човека само да му суди, и да му истргне језик и одсече уши.

Италија никад није могла да се ослободи грчког духа који је био сав у радости и страсти за живот и лепоту овог света; а шпанска раса, која носи вишу половину крви арапске и јеврејске, примила је с њом оно што је немилосрдио у Коринту и непомирљиво у Талмуду, и никад није имала смисла за уживање у срећи и за радост у одмору. Ово је земља хришћанства у којој није било оно што је у хришћанству најосновније: милосрђа. Као народ који је страдао вековима од непријатеља друге вере, све што је била друга вера постаяло је непријатељ за шпанског човека. Исте године које се ослободио Мавара у Андалузији, протерује у масама и све Јевреје из Кастиље, Арагона и Сицилије. Исти владаоци који су однели победу хришћанства над муслиманством, реформишу инквизицију с циљем да сагорева јеретике и нехришћане. Тек што се ослободила, шпанска нација баца у ватру хиљаде својих сопствених грађана. Тек што се осетила слободним хришћанином, она ратује на све земље хришћанске где има јеретика с циљем да спасава Спаситеља и Богу врати његово место у свету.

Ниједан народ није с онолико лудила гледао у небо као овај. Овде се није само за Бога живело и гладовало, него и пљачкало и убијало. Из страха од Бога зидане су огромне цркве, сликане слике, и неколико векова палиле гломаче од којих се и сад помало дими Шпанија. За Бога су бацали у ватру преко стотину хиљада јеретика, клали протестанте по Низоземској, хугеноте по Француској и муслимане по афричким обалама. Као сви народи осуђени на пропаст, као Египћани и Јевреји, и Шпњољци су сматрали себе избрањицима божјим и чуварима завета. Шпанско католичанство је дало пример највеће верске не-

толеранције; шпански народ је био жандар инквизиције и целат цркве.

Нема већег беснила од оног које долази од вере, ни мрачнијег убице од оног који носи божју буктињу, ни цинизма од оног којим се купује божја доброта. Две велике религије, хришћанска и муслиманска, ширене су огњеним мачем. Оне су на Истоку опустошиле храмове и библиотеке а у Шпанији су опустошиле душу овог великог племена. Требаће векова ове данашње алатије и спавања да је исцели. Она је остала земља неспокојна и узрујана, убојита и жалосна, поетична и крволовчна, и непроменљиво средњовековна, јер кад се Шпанија промени, то више неће бити Шпанија. Шпанија то је велика локва крви на светом поду цркве, убијство у олтару, злочин у ложници.

Отуда она горчина у целом творачком генију ове земље. Шпанија је у својој уметности скептична, иронична, цинична. Ироничан је Сервантес који целу земљу слика у једном фантасти као Дон Кихот и једном добричизни као Санчо Панса. Апостоли Риберини изгледају клинички болесници, мученици, којима је вера испила крв, нагрдила лице и осакатила удове. Веласкес слика краљеве као идиоте, а дворским лудама даје краљевске ставове. Ироничан је Греко, чији апостоли и евангелисти изгледају шпијуни Торквемаде. Нигде радости, ни љубави, ни усхићења. Потпуно одсуство и жене из уметности; савршено хришћанско презирање љубави за лепоту тела. Вера је направила да све што је божје буде страшно, ичовечно, убилачко, и да отрује све бунаре у једном од најсунчанијих делова света. Шпаньолац не зна за осмех који није подсмех; ни за хумор који не иде одмах у иронију; ни за иронију која не сарзи у сарказму и цинизму. Где помилује, ограбе; а где ограбе, окрнави.

Овај је народ, више него иједан, био страдалник своје вере. Тек што се ослободио арапског

ропства, пао је у ропство инквизиције, кад онај који није хтео бити осумњичен и спаљен, морао је бити испијуји Свете Уфиције. Једна мрачна сенка горчине и страха још лежи у очима и на лицима ових људи тако лепе и поносне расе. Шпанљолац никад није умео бити срећан. Јер где је одиста живела она госпоштина коју слика Греко у својим портретима и погребу Дуке д' Ергаса? Она тако мужевна лица, они отмени племићи са чипкама око врата и око руку, са финим прстима и тужним очима, велика сенјерија на којима је стајала највећа и најсилнија монархија свога времена! Зар у оним кућицама у Толеду и Вајадолиду, у истом веку када је по палатама талијанским све капало од злата и блистало у драгом камењу, у гозбама и љубавним интригама! Не, шпански сенјори провели су свој живот шеснаестог века по бојним пољима Италије, Фландрије и Француске, по мексиканским и перуанским пустарарама, по морима без обала, као неко уклето човечанство без спокојства и без дома, без породице и без отаџбине, оставивши своје жене, најлепше на свету, затворене иза решетки и манастирских зидова. Судбина Шпаније као да је запечаћена да живи у једном трагичном осећању живота, и да оно што је велико мери само по том колико је страшно.

Погрешна је била цела шпанска идеја о животу, о човеку и Богу. Уосталом, Шпанљолац никад није био идејан. Шпанска раса није дала ниједног филозофа; од двојице, Аверхоеса и Мајмонида, један је шпански Арапин, а други је шпански Јеврејин. Кад је Кордова била неко време центар класичне филозофије и науке, била је чисто арапска. Кад је Толедо био центар лингвиста, историчара и палеографа, било је јеврејско. Шпанљолац није идејан зато што је човек од импулса и од акције. Од свих идеја које се данас налазе у основи светског друштва и организацији мисли, нема ниједне шпанске идеје ни филозоф-

ске, ни религиозне. Има таквих идеја грчких, латинских, германских, англосаксонских, али нема ниједне шпанске.

То ишак не смета слави ове земље. Величина шпанске расе је у величини њених личности које су биле огромне: владари, као Карлос V и Филип II, који су имали хегемонију света, најсилнију и најхришћанску монархију. И њени светитељи, као Игнасио де Лојола и свете Тереза из Авиле, организатори борбе противу реформе и стубови римског католичанства. И њени конкистадори, као Колумбо и Кортес, који су открили светове и колонизирали их у нова царства. И њени авантуристи, као Пизаро и Алмагро, који су се такмичили у слави и срећи са осталим откривачима. И њени морепловци, као Магелан и Делкано, који су под њеном заставом нашли нове путове у пустоши старог света. И њени песници, као Лопе де Вега и Калдерон, који су писали на хиљаде драма и били највећи писци свога времена. И њени сликари, као Моралес, Зурбаран, Веласкес, које нико није превазишао у намерама ни у делу! Све је било огромно у овоме народу који је гледао увек у велико, и који је у више махова живео гигантским животом.

Али је све било и трагично. Колумбо је враћен из новог света у оковима; Кортес није могао прићи престолу краљевом од копаља телесне гарде; Пизаро и Алмагро су погинули од ножа. Јер је било написано: Шпанија роди, убије и заборави. Трагично су свршиле и колоније и сва царства злата. Једна по једна су се подигле на оружје и оцепиле силом мача. Ни то није сметало за величину Шпаније. Њој припада слава што је колонизирала половину света који је открила, наиметла безбожницима своју веру коју је тако очајнички љубила, и свој божанствени језик чијој лепоти и поноситости нема пара. Преко четрдесет милиона шпанских душа остало је на америка-

ском тлу кад се шпански освајач морао да повуче. Као Рим, једина Шпанија освојила је земље дивљака да их напусти тек кад су постале потпуно готове нације. Њеним златом користила се не за себе него за славу; а за славу то значи за цркву. И нови свет је открила само за цркву по воли божјој, јер је Колумбо ишао за крстом, и место у Индију, дошао у иони свет да га покрсти.

Па онда, само верско лудило било је у стању да овај народ напрали тако силним. Да се и данас поведе један хришћански рат, шпански војник би био највећи борац и најсвирепији осветник цркве. Али су нестала витешка времена и Шпанац се уклонио. По Шпанији више не јаше у жељезо обучени Дон Кихот, фантаст као цела нација, него тетура на магарету трбушасти Санчо Панса, позитиван себичњак као цео свет. Јер оно што је добијао Шпаньолац мачем и стиховизма, сад се добија парама и лукавством, а он није ни лаком ни лукав. Некадашњег шпанског авантуристу на народном језику замењује сад аргентински хохштаплер. Велика су времена прошла за државе са хришћанским мисијама. Свет је постао мален, мора су исплићала, сви путеви осветљени и пртугачени. А цела историја Шпаније само је дело срца и лудила.

Цео први дан сам провео у обилажењу цркава и старих пијаца. Мај се још нигде не види али се осећа. Кретање хоризонта показује да се најзад земљи враћа њено небо. У уличици где од јуче стапајем, јутрос су певала два слепа певача једну невеселу аустријанску хоту. Та музика слепих и то млако сунце које је само за сунчане болесника, испунили су меланхолијом ову улицу где су сва врата забрављена, прозори затворени, вртови опасани тамним и високим зидовима. У дну перспективе, једна снуждена црквица, сва од сталактиста и комада леда, једна од оних што

већма него ишта дају апатије оваком тихом реду фасада које никакав глас не потреса. У те црквице улазе људи згурено као злочинци, и снуждено као погорелци. У ваздуху улице остане нешто од чемера неке сузе и горчине нечије молитве.

Пошао сам да тражим кућу дон Алфонса де Сепеда, малог кастиљанског властелина, који је био отац свете Терезе. Мало гнездо је одавна разнео ветар; на месту где се родила светитељка подигнута је, после педесет година након њене смрти, једна црква, и посвећена Светој из Авиље. На стрејама цркве сучијају се голубови, а пред прагом просјаци. Једна лепа авиљанска госпођа у приној свили и једним шалом из Маниље, са арапским дубоким и тужним очима, изиђе из цркве. Један одсев паганског пролећа паде на фасаду цркве са силуетом ове младе жене. Јер она није могла однети у цркву пред стопе светитељке други бол него онај од којег је сагорела и сама света Тереза, највећа песникиња љубави жене за човека. Нема земље на свету где љубав изгледа толико беда човекова као у овој мирној Шпанији. Нигде путеви срца нису толико мученичке степенице као овде. Нигде жена није већма женско него на шпанској улици.

Јер можда нема у историји људске мисли интересантније жене него што је светитељка из Авиље. Постала је свештеницом божјом кад је мало требало да постане љубавницом човековом, са истом поезијом и егзалтацијом љубави која је код жене једнако чулна према Богу као према човеку. Тереза де Ахумада је у десетој години побегла са једним братом да је ухвате Арапи и одсекују јој главу, да на тај начин заслужи царство небеско; у петнаестој, читала је романе о витезовима и љубавним интригама, и чезнула за љубавником; у двадесетој, затворила се у манастир где је остала насамо са Христом коме је дала свој дух и завештала своје лепо тело. Имала је

срце чисто и машту болесну — две особине да се безумно ода вери без повратка, и себе осуди без милости на изгнанье из живота. Док су шпански женски манастири XVI века били места љубавних састанака, као доцније у XVIII веку у Венецији, Тереза де Ахумада није знала за човека другог него Богочовека, лепог младића из Назарета, са модрим очима и плавом брадом, којег је гледала голог у цркви. Њему је у свом бунилу страсне шпанске жене и романтичне девојке тог доба, подавала се у својој ложници и на самом поду цркве, у екстазама које су долазиле после поста и бичевања, у мрачној жељи сваке жене за љубави и миловањем. Саму је себе звала љубавницом и вереницом Христовом и венчала се најзад за свог божанског вереника у свој чистоти тела и непорочности мисли. Њему је написала најлепше и најстрасније странице и најнежније стихове, у којима се верска егзалтација утала у разуздану путеност, и где цело њено младо тело изгорева сломљено у нарочују ображеног љубавника који је био бог. Само једна Салфа у веселом Лесбосу могла је да дадне онолико чулности својим стиховима колико је дала ова хришћанка XVI века у самоћи манастира Светог Хуана, у пустинији Авиле; и само је једна библијска Саломе, у својој крволовичној љубави за љубавником, могла да онолико вапи за човеком.

Као цела њена шпанска раса, она је очајном љубави за веру испунила све своје бесанице и све своје намере. Жена, која је верски фанатик, то је најсвирепији завереник догме. Верски мистицизам код жене прелази у физичке нереде и егзалтацију спола. Тако је у целом животу и акцији ове светитељке из Авиле све било френезија и обест чулности. Али и њено дело из црквене политике, и њено дело књижевно, обоје показују једну до крајње мере интегралну природу: у њој су и контемплација и акција биле уједињене у савршеној хармонији, онако како су то покази-

вали само неколико светитеља дубоког средњег века.

У црквеној политици, светитељка из Авиле била је реформатор великог кармелитског реда чији су се манастири били дегенерисали до крајњег разврата. Она је, међутим, потпуно реформисала те манастире, и довела и женски и мушки клир тог реда до оне строгости и аскетизма какав је тај ред имао само у пустивачком животу у Египту и Палестини седмог века. Нешто ново и потпуно испанско. Знамо за жене светитељке и мученице, али не и за организаторке и реформаторке. Затим је света Тереза број манастира знатно умножила. У овом послу је имала против себе и Џапу, и краља, и језуите, и инквизицију. И све их је најзад победила тиме што их је омањијала својом женском грацијом и својом музичном акцијом. Ишла је целог живота поред понора и између замки, и није се до kraja њеног живота могло предвидети да ли ће бити спаљена као вештица, или ће бити призната као светитељка.

Њен лични чар, који нико од савременика није демантовао, могао је бити раван само љеном генију. Она је немимовно носила собом френетичну атмосферу љубави којој ни поглавари хладне и свирепе испанске цркве нису могли одоловати. Та љубавница од расе, имала је и седукцију жене од духа. Целог живота није ни сама знала да ли има посла са богом или са ћаволом — онако, уосталом, као и све друге страсне жене. Али њена очајна борба да сачува од греха своју телесну чистоту, види се из њене горке двоумице и лутања. Њени исповедници и биографи међу савременицима, фра Родриго Алварез и фра Петро Ибанјес, и нарочито фра Диего Хепес, доцнији мистични песник свети Хуан де ла Круз, морају да бране ову светитељку од њених сопствених исповести отворено казаних у њеном Житију. Загонетност њене личности, двосмисле-

ност њене праве унутрашње егзистенције, то је оно што њу прати до краја младости.

Има жене које не носе свој чар у линијама лица, него у изразу лица; ни у боји очију, него у погледу; ни у црти уста, него у осмеху; ни у говору, него у музичком гласу; ни у формама тела, него у покретима тела. Ту лепоту која се не даје срачунати ни формулисати, имала је по целом изгледу и она светитељка. Први и највећи знак женствености, жељу за допадањем, имала је Тереза де Селеда у највећој мери у свима својим односима, чак и у целом свом књижевном делу, писаном с толико простоте и природности. Њен глас сић љубавнице избија као врели млауз крви из сваког ретког њене тако суптилне верске прозе. И које год дуго читало њене исповести, он их је оставио помало заљубљен и заљубљен том лепом дувном кастиљанском. Перипетије њене телесне страсти, мучења самоће и фантазије, њен говор о греху који је очевидно зачарани круг целе ове подсвесне верске хипокризије, све је то дало један љубавни роман првог реда; и од свете Терезе направило најчиšћи тип заљубљене жене оног чудног доба, када су шпански мужеви путовали и откривали нове светове, и правили нова царства с ону страну океана.

Света Тереза је стварно и сама била ранга и замаха тих славних конквистадора. Мало је требало да буде спаљена за разврат, а умрла је у девичанској чистоти, у нарочју свог љубавника божанске крви, који је сизазио у њену ложницу само у њеном болесном сну за љубав и миловање. Ако је она физички залуђивала све оне полусветитеље међу поглаварима цркве, она их је и разоружавала својом ватром речитости за спасење угрожене вере. Папа Урбан VIII је спасао свету Терезу да не буде проклета у Риму, а краљ Филип II да не буде спаљена у Шпанији. Међутим, десет година после њене смрти, папским указом је проглашена за светитељку католичке цркве.

После других десет година, кармелитски ред је успео да у Мадриду заседне Кортес и изгласа свету Терезу као покровитељку Шпаније, на место апостола Сантијага, и да то Филип III призна декретом, чак и да то једнодушно усвоји и одржи шпански народ, поред све борбе присталица омаловаженог апостола Сантијага, међу којима је био чак и велики песник Кеведо, вitez његовог реда.

Света Тереза је несумњиво била једна од највећих фигура шпанске историје. Била би велика ма у којем народу и ма у којем веку, као што се то каже за Јулија Цезара. Да је живела у Бавилону, била би Семирамида, у Египту Клеопатра, у Грчкој Аспазија или Лаис, у Србији Јелена Анжујска или Милица, у Француској Помпандура, у Енглеској Јелисавета, у Русији Катарина II. Као генерал дуке де-Алба, у војсци шпанског краља, или Игнасио из Лојоле у мрачној легији папе, ова велика реформаторка и организаторка имала је ону невероватну расину мноштвених шпанских духова да се у исто време бори против неколико скоро елементарних сила: против клира огрезлог у разврату, против интрига вишег свештенства које је бранило злочинима и огњем сваки покрет који је ишао за увођењем ичег новог, и против камариле једног од најсвиредијих краљева, који је носио у себи душу правог калуђера-разбојника. Ломила је своје ноге по целој Шпанији, прелазећи је више пута унакрст, болујући, гладујући, зебући, спавајући на земљу.

Њена надчовечна снага долазила је само из уверења да је њен божански љубавник увек с њом, и да јој он својим младим и лепим устима шапуће нежне речи љубави која охрабрује и опија, божанствени хидалго који је једини херој њеног љубавног романа, једини господар њеног тела које је било лепо, и њеног духа који је био чист као снегови на сијери Гуадарами. Нема ни данас за шпанску душу савременије књиге него

животопис свете Терезе који је сама написала, а који се није смео штампати за њеног живота, него је био читан само кријумчарема у рукописима. — Нико није потпуније изразио шпанску жену крвавог XVI века, ни Вега ни Калдерон, него проза ове светитељке. А у њеним песмама, ако замените речи љубави за Богочовека као да су испеване човеку, то је најљубавнији и најжалоснији плач и најболније речи једне жене своме љубавнику.

Ова теологија љубави збуњује, без сумње, нас људе овог нерелигиозног времена. Ја сам чак уверен да ми ближе стојимо и паганским вековима него свету једног Јакопона де Тоди или друштву ове светитељке из Авиље. Нико не може ни замислiti духовни и душевни живот у првим манастирима светог Бруна и ермитажима светог Нила. Али свеци не лажу. Они су живели у вери а не у истини. Било је написано божјом руком: „Ко чува моје заповести и слуша их, ја ћу га љубити јер ме љуби; и открићу му се.“ И они су живели само за то да слушају, да љубе, и да најзад открију. То је чинила и света Тереза, у Шпанији која је одувек била најхришћанска земља, и чија је страшна религија продукт етички и расни, нераздвојна од њеног живота, њене историје, славе и пораза. Њени тадашњи градови су пуни манастира, вртови пуни мртвачке мелодије звона, путеви пуни калуђера, улице пуне просјака који гладују у Господу, и небо пуно молитава и заклетви.

По кућама се живи у страху од сотоне. Лепе кастиљанске жене су остале без мужева који изгубише у бојевима на јеретике и у америчким освајањима. За све младе душе тог времена Христос је био млади кавајеро, херој и песник, идеал кастиљанске душе тог витешког доба. Христос није носио штит са грбом племића шпанске мо-

нархије, ни пасао танки толедски мач, али је Христос умро као што умире само један шпански кавајеро. Није задобио ране код Павије и Сен-Кентена, али је умро од копља на Голготи, и умро само онако као што је умирао какав хидалго у Романцеру... Од женског милосрђа до женске љубави нема ни корак. И жена шпанска га је волела. Учени оци из Инквизиције, добивши у руке рукопис животописа који је написала дувна из Авиле, осећали су ову конфузију у осећањима будуће светитељке; али тај рукопис је ипак читан, тајно, преписиван у хиљадама примерака, и за време док је та дувна још живела и певала своју такву чемерну загонетну љубав.

У мушким манастирима су сви млади калуђери заљубљени у младу Богородицу, а све младе дувне у младог Христа; никад се не догоди обратно. Свети Франческо је правио себи жене од снега. На два века пре светитељке из Авиле, света Катарина у Сијени вали у свом болу: „Кра, кра!... Моја је душа пијана од крви!“ — „Купајте се у крви, напијте се крви, заситите се крвљу, одените се крвљу...“ А после два века отклад су у Сијени изговаране ове френетичне љубавне речи, лепа кћи кавајера де Сепеда у Авили вали: „Умрети, умрети... Vivir sin ti no puedo!“ Као сви мистици, (песници, хероји, апостоли, револуционари) и ове две жене су имале егзалтацију која је ишла до крајњих могућности воље и енергије. Света Катарина није била у својим Писмима онако велики писац као света Тереза у свом Животопису. Међутим, она је била позивана да посредује за мир међу зарађеним талијанским градовима, учествовала у односима ондашњих талијанских комуна, и била једина у стању да палу Григорија XI врати из Авиньона у Рим.

Али је свакако њена јавна акција била нежнија и скромнија него акција свете Тerezе.

Мистичарско лудило у Италији било је, већ после ублаженог утицаја свеца из Асиза, на један век пре свете Катарине, разводњено првим дахом ренесансне, и силаском онамо провансалских трубадура са песмом мушки снаге и љубави за аванттуру. Али Шпанија је остала увек доминиканска, ортодоксна; и љубав за бол је била и даље формула небројних живота. Црне печате на љубавном делу свете Терезе ми зато не можемо разломити. Можда оно што је најчистије и најдубље у њој, ми не можемо данас ни осетити. Све нам то остаје недокучно као што је недокучно срце у делима Дантеа. Хришћанство још постоји, али више не постоје хришћани. Човек, у смислу Протагоре, — једини мера свију ствари — то је ипак жалосна мера; јер ствари остају исте, а човек сваког века постаје други. Јубав свете Терезе, то је огњени ликер који је текао кроз њено младо тело; једно доживотно конфузно искушење, и крик у небо какав се није чуо откад постоји хришћанство. Ми смо данас тако далеко од свих дубоких дела, јер смо далеко од свих дубоких осећања.

Са песником Хуаном де ла Круз, једним од највећих свештених песника хришћанства, који је био Терезин ученик и исповедник, а доцније и исповедник мрачног Филипа II, књижевно дело свете Терезе представља целокупни шпански мистицизам. Међутим, ничим Шпанија није била горда као овим својим мистицизмом. Свети БонаVENTURA и свети Франческо из Асизе, исто су толико понос Италије; и Данте зове Асизу истоком, а њеног свеца Сунцем. Мистицизам и једне и друге земље су исти по суштини; и иста тенденција да се вера врати примитивном хришћанству и добу Григорија Великог — који је био папа и слуга божји, а не краљ и господар ограничено државне територије; враћање добу апостолства

и скрушености; враћање самом Христу који је дао култ простоте и сиромаштва; враћање еванђељу које је књига нишчих.

Папе су биле изгубиле престиж светитеља откад су посукнули за престижом владара. Постајући владаром, папа је престао стварно да брине о цркви, него је бринуо даље о својој територији. Да би је проширио, или само сачувао, правио је савезе и ратове, служећи се мачем и отровом, користећи се интригама, и живећи у развратима, дакле сасвим као и други владари њиховог доба. Немачки императори заштићавали су папе од њиховог сопственог народа у Италији, чим је морални углед црквеног поглавице падао дотле да је долазило да се по тројица у исто време проглашују законитим сопственицима свете столице; и најзад, престиж је папства потпуно пао у корист престижа немачких царева. Светац из Асизе је у најтеже доба очајања и униженја донео био своју благу еванђеоску реч у којој је био највећи лиризам и љубав која се чула од доба назаретских парабола. То је почетак мистицизма талијанског XIII века, који је требао да спасе католичанство од тадашњих папа који су били постали владарима, и од владика који су били постали баронима. Учење светог Франческа је била вера која је почивала сва на савести оног који верује, на сазнануј божанствене истине само путем визије и екстазе, што је значило лом са многим традицијама црквеним, и запостављање јерархије клира. То отворено одступање од до тадашње ригорозности верске, био је прави пут слободном тумачењу, значи који је издалека видио право у реформу.

Али светац из Асизе је проповедао сиромаштво у Италији, радосној земљи сунца, слатких вина и лепих жена, и говорио детињима језиком о птицама као својим сестрама, и поточићима као својој браћи, и онда када су папе и краљеви признавали само силу и насиље, сладострасти и

разврат. Истина, то је говорио у једно бедно доба када су људи били почели да бегају један од другог, и затварали се у пећине и манастире од страха, верујући да је свет коначно пропао, и да сотона иде око градова и зидова у облику змије. — А шпански мистицизам је постао три века доцније, кад је талијанска мистика већ прошла била кроз тумачења, и изгубила се у магловитости, и кренула да изгуби и свој прави смисао. Тако сад шпански мистицизам постаје главним браноцем цркве пред западном сиззом. Али се шпански мистицизам и родио у монархији која је била огромна и војнички силна; и није се родио као реакција на разврат извесних папа, него као реакција на поквареност по манастирима, и уопште на скептицизам који је — као што се види из песникâ тог доба — носио све знаке духовне дегенерације и горчине према животу.

Ничег овде иначе сличног са свецим из Асизе. Јер је света Тереза говорила о љубави, али у страшној и мрачној Шпанији, која не би никад осећала ни доволно разумела верску идилу и теолошку пасторалу асијску. Зато је света Тереза говорила гласом мушким, скоро заповедничким. Говорила је о реду и поретку као какав генерал краља шпанског. Свети Франческо у својј скрушености изгледа какав мали паж свете Терезе, која у својој верској грозници говори мање о Богу и рају него о паклу и сотони, и често подсети на Савонаролу више него на свеца из Асизе.

Свакако, шпански мистицизам је постао онда кад је у Италији већ свет био поново постао паганским. Света Тереза је држала у свом младом наручју Христа, у време кад је у Италији било опет враћено божанство Аполону. Свети Хуан де ла Круз је певао своје екстатичке химне хришћанском божанству, кад је у Италији био добио Папи свој нови венац од свеже лозе. У Шпанији је говорено још о еванђељу, кад је већ

у Фиренци одавна Козмо де Медичи био отворио широка врата своје академије Платонове.

Можда утицај свете Терезе и осталих шпанских мистика није био мањи за шпанску уметност него појава светог Франческа за уметност талијанску. Личност овог свеца, његови Фиорети, и нарочито његова легенда (која као у случају свих светаца, премаша и његову личност и његово дело) држали су под својом сугестијом још цео један век после његове смрти. И Бото и Данте су били усхићени тим назаретским пастиром: први у благости и простоти линије и колорита, а други у самој основи своје католичке егзалтације. Тако је и Лутер претходио и био учитељ доцнијих немачких мистика Себастијана Франка и Јакова Бема. — Била је у Шпанији једна духовна атмосфера и књижевна форма пре свете Терезе, а друга и атмосфера и форма после њене личности и њеног књижевног дела. Њен стил, интиман, чист, без гиздавости, био је нов за то доба формализма и концепцијизма. Њена топла душевност и девојачка срдчастош и мекота, биле су откриће за скептичне духове оног друштва заузданог за педантизам и преценце.

Сликар Ел Греко из Толеда је извесно највећи католички сликар, онако како је Данте био највећи католички песник. Он је од свих уметника стајао најдаље од паганског духа ренесансне, и није чудо што је презирао Микел-Анџела као мазала и празнословца који се не инспирише црквеном хришћанској побожношћу него старозаветним митом. Ел Греко је морао лично познавати светитељку из Авиле у самом Толеду, где је она долазила, и писала свој неодољиви животопис. Оно што је код Ел Грека есенцијелно, то је побожност католичка, и то католичка шпанска, и он је ученик свете Терезе *nolens volens*. Веласкес је могао бити и Фламанац и Француз, али је Ел Греко више Шпанац него и Моралес и Зурбаран и Рибера. Између његове инспирације и општег

душевног тона свете Терезе има један неоспорни афинитет, и који пада у очи: екстатичка побожност, верски бол, визија а не наук. Ел Греко је мистик колико и света Тереза, колико и Хуан де ла Круз, оним што се види у аскетско-екстатичким фигурама не само Грекових светаца, него и његових грађана са онолико тужном душом у очима. И Лопе, и Торес, и Сервантес — ученици Фрај Луја де Леон, аскете и великог писца, — сви су најзад били под утицајем ове светитељке песникиње. Она је унела осим своје природности и страсти, своју антипатију за емфазу и ерудицију, које су тада биле у моди. И насупрот доктринализму и талијанским узорима за којима је ишао Сервантес, нарочито за Бокачом, она је унела своју огњену шпанску кра и своју неодоливу песму о љубави и борби.

Као у Италији, и овде је утицај мистика оплеменио уметност, зато што су мистици највећи истраживачи унутрашњих вредности, дубоки посматрачи рада дуга и душе, унутрашњег немира и унутрашњег блага. Они су најбоље подважали универзално одличног, божанствено од људског, њиховим дубоким описом борбе и буре у бедној судбини човека који се увек губио пред сложеношћу психичког проблема. Мистик је једини човек сав предан унутрашњој тајни; он рони у себе; мучи свој дух хиљадама највећих и најкомплекснијих питања. Бог и душа, вера и природа! То је дубоки понор који човек носи у себи; а мистик се креће једини у том омањијаном кругу трагања и слутње. — А овде, то је значило психологисати шпанску литературу, истанчati опажања, доћи се до најсуптилнијих могућности анализе човека и његове судбине. Зато ова светитељка из Авиле није само крупна књижевна личност и крупно књижевно дело; она је сама за себе један покрет, и један преокрет.

Шпанија није разумела петнаести и шеснаести век обнове људске мисли, јер од постакна није била лакома на идеје, и имала је један хришћански ужас од прогреса. Нити је имала линије у политици, ни филозофије у религији. Да је имала линију политичку, император шпански могао је довршити и утврдити шпанску хегемонију над светом. А да је имала филозофије у религији, Шпанија би се препородила са реформом. Али је у то доба био њен крик: Кров и злата! То напала у Мексици, да га цело потроши на најамничке војске против хулићеља њене цркве. — Она није имала ренесансу. Она је остала пасивна према једном од највећих догађаја људске мисли у историји: том добу укрштања паганизма и хришћанства, мирења Омира и Библије, Бахуса и Христа. Кад по талијанским црквама сатири са козјим ногама трче за нимфама, у Вајадолиду се пали прва гломача обновљене инквизиције. Док талијански кнезови и кардинали присуствују по атељеима сликању и вајању, као мецене и као модели, шпански краљ присуствује са целим двором убијању јеретика на Пијаци Мајор у Мадриду, или благосиља са балкона војске које шаље да покољу француске хугеноте и холандске протестанте. Папа Борџија, који је рођен у шпанској Валенсији, пирује као паганац, али и убија као шпански хришћанин. Шпанија је остала ван сукоба она два чудна и противуречна духа ренесансе: паганског дионизијства и хришћанског аскетизма, и није имала у исто доба и Лоренца де Медичи и Савонаролу. Јер Шпанија није земља игре контрастâ. Она је била и остала само хришћански аскет.

Ренесанса је за њу постала догађајем од оног дана кад су антички узори живота и уметности повели и све друго тумачењу и еклектизму, и по-тресли из основа стубове католичанства, и испољили горостасну фигуру Лутерову, који је веровао да ће хришћанском религиозном љубављу

створити нешто темељније него што је било и само римско царство. Слобода савести у тумачењу догме и црквених нарави, води, сасвим природно, и тумачењу ствари у држави. Устанак противу апсолутизма цркве води устанку противу апсолутизма монархије, монархије тог времена кад је она била постулат цркве; ослобођење хришћанина води ослобођењу грађанина; обарање власти духовне, води обарању власти световне. Када је Лутер почeo да учи да је сваком човеку довољна сопствена савест да разуме Еванђеље у којем су божји закони, значило је тим самим да сваки појединач постаје сигурни тумач и закона и одредаба државних. Са падањем папе морали би пасти и краљеви и кнезеви, световни представници божји и експоненти цркве која је била постављена у средину космоса. Католичанство није било само угодни разговор са Богом насамо, него и једини извор политичких и социјалних принципа, извор организације мисли и друштва тог времена. Са једним је падало и друго. Зато је Лутер био сматран Антихристом, и протестантизам сматран као најопаснија од свих јереси од постанка наше вере. Он не одбија догму, него учење о догми; нити даје нову доктрину о човечкој природи Христовој, ни нову космогонију, ни нове заповести, али одбија учење свештеника у учењу о догми! Тако догма постаје ствар слободне савести, као што је за мистике била ствар срца.

А за хришћанско друштво тог времена, то је значило смак света, пут у хаос, у скептицизам и материјализам, у отворено непријатељство према Богу, и у анархију према држави, јер је држава подигнута на камену цркве са којом је нераздвојна. Лутер је dakле био први Немац који је учио да сви мисле, а према томе први родитељ немачке филозофије, али његова идеја о слободи водила је у грађанске ратове и завршила у фран-

цуској револуцији. Шпанија, dakле, није могла имати свирепијег непријатеља.

Као највећа хришћанска монархија, најортодоксија и најапсолутнија, Шпанија је прва била погођена реформом. Још у једанаестом веку јавио се у Италији један претеча Лутеров који је покушао да дели духовну од световне власти: величанствени Аринаулдо из Брешије, и против њега је дигао мач император немачки који је онда представљао најјачу монархију основану на католичкој цркви. Било је dakле природно да се сад и шпански краљеви дигну први противу Лутеровог учења о слободи савести, и да се цео шеснаести век паганизма заложе у борби за спасење цркве. Зато није било љубави за ренесансу у таквој држави чији су се темељи љуљали ширењем науке о слободи савести. Филип II и Игнасио из Lojole били су они страшни војници Христови који су први дигли мачеве осветникâ. Али против новог свештеника није био у стању да се дигне стари свештеник. Против проповедника дигао се солдат.

Мрачна фигура Филипа II остаје заувек везана за историју цркве. Тиран, фанатик, сумњаваљо, хипокрит, крволов, сматрао је да му је повећана божанска мисија за спасење католичанства у добу када је само црква била владар света.

Кад сам неколико пута, за ове четири године што сам живео у Шпанији, пролазио кроз тамне ходнике његовог Ескоријала, ја сам осећао колико је хладног и горког и убилачког морало бити нагомилано у души тог бледог, мршавог и страшног человека. На свакој стварчици која му је некад припадала, осећала се језива сенка овог хришћанског крунисаног целата. Његов је отац носио кастигу, јахао у железо окованог коња, и водио војске, и цео живот провео ван дома; Филип II је носио свијени шепшир, и седећи у једној леденој и мрачној Ћелији, наређивао кланња пре ма којима злочини Нерона изгледају ништавни

преступи. Јер нису тад убијане личности, ни гомиле, него народи. Ваи његове државе, његове војске пâле и пљачкају; у његовој земљи, на свима пијацима, или гломаче или тортуре. Нико у Шпанији се не буни против најсвирепијих мера за спасење Спаситеља. Присуствује се гломачама као литургијама или народним празницима. Јер ко је непријатељ цркве, он је сматран непријатељем и државе. Уосталом, тако је јерес тумачена и давно пре тога, још и у доба Теодосија Великог. Али шпански владари оглашују непријатељима Божјим и оне народе који су само против папе.

Грчки цар Ираклијус, од којег тражаху Персијанци да се одрече Христа, некад тако исто објављује својој војsci, већ потученој, да непријатељ није устао против Грчке него против Бога, и војска се после тих речи враћа као муња и побеђује неверника. Цар грчки је ушао затим у Цариград на четири бела слона, носећи на својим леђима крст дрвени на којем је некад распет Син Божји. Он одмах затим иде и у Јерусалим, да, обучен у кострет и босоног, изнесе старим путем на Голготу исти онај крст који је већ онде пре толико векова служио за распеће првом мученику своје цркве. Филип II је сматрао чак да је Лутер устао не само против Бога хришћанског, него против и саме идеје о Богу. Православни владаоци нису никад знали за такав устанак против јереси какав је дошао из Шпаније. Али је тај устанак спасао папу, а то значи и католичку цркву.

У јелинској егзалтацији за ствар божју није никад било ни труна шпанског мрака ни верског беса. Православље је било и остало вера невинија и чиста, весела и полулаганска, пуна благородног јелинског духа за радост на земљи и мир међу људима, без својих инквизиција и Торквемада,

вартоломејских ноћи и енглеских прогонâ. Оно није инспирисало дубоку римско-католичку уметност, али је дало велику уметност византијску; и не смета ни данас словенској уметности да постане великим. И, најзад, нема опасности да православље икад устане против носилаца науке и препорода.

Најалсolutнија црква и држава, Шпанија је имала ту кобну дужност да инквизицију направи моралним и политичким средством. Па ипак Филип II није ништа могао против реформе, осим да је удави само у својој земљи. Да нису пропали бродови Гранде Армаде, послани за освајање Енглеске, и да је Енглеска замета покорена за шпанску круну и цркву, где би одиста дана био либерализам европски! Кодећи кроз мрачне собе Ескоријала, исклесаног у једној тамној планинскији гранити, ја сам мислио на овог мрачног краља чији сам саркофаг са ужасом гледао како преда мном лежи у сутерену Ескоријала, поред осталих краљева и инфанта, а мислио сам на најнехришћанскију личност у историји. И мислио сам на горко очајање које је тај краљ морао осећати видећи да се половина света одваја од папске цркве, а да је његова мисија пропала. Имао је у рукама све злато Мексика да га распе на најамничке војске против неверника; и славне генерале као дуке де Алба и Александру Фарнесио; и бродове који су пронашли били све путе и континенте славе и победе. Али та крволовчна хиподондрија завршила је уступањем пред прогресом историје којем се ништа не да одупрети. Једна слободоумна религија је ипак победила, и на њој једна нова цивилизација и нова идеја о држави подигнута, упркос Филипу II. Ничији тријумфи нису били крвавији, али и ничија смрт није била потпунија.

Други је човек шпанске расе, чистокрвнији него овај краљ, успевао у борби против реформе: Дон Иниго Лопес де Рекалде, из Лојоле, који је

постао свети Игнасио. Некада паж католичких краљева, њихов официр, рањен код Памплоне, велики авантурист и љубавник, истински шпански човек XVI века. Хладан, сув, мрачан, херметичан, без верског усхићења које долази из еванђеоске љубави, али са пуном мером отрова, која долази из хришћанске мржње. Није до у дубоке године читao дела светих Отаца, него, напротив, срицао књиге о витезовима и њиховим злочиначким јушаштвима за цркву. Он ствара језуитски ред за ширење вере, али нарочито за одбрану папе. Ово је једна од најгоростаснијих фигура које је Шпанија дала вери.

За ширење хришћанске науке по другим континентима, заслужио је одиста ореол и златни ковчег у олтару од лаписа лазулица у Риму, у његовој цркви. Дао је ред великих проповедника и учитеља. Али, и поред тога, њихова дела XVI, XVII и XVIII века у самој Европи по дворовима, канцеларијама и домовима великих породица за спасавање апсолутистичке монархије, и за преститак пале, против сваке слободе мисли и прогреса, само су утисли још један црни печат на историјској мисији шпанске расе. Њихов мач и отров и гломача против сваког доносиоца нових идеја и осећања, њихово узурпирање људских савести и имања, учинило их је страшним продуктом крвавог шпанског монархизма. Њих истерује из Португалије маркиз де Помбал, из Шпаније Карло III, из Француске Луј XV, и сам папа Клемент XVI укида њихов ред својим указом. Паскаљ и Босие устају у Француској против њиховог двосмисленог морала, и њихове девизе да успех оправдава сва средства. Само шпанска идеја о апсолутној монархији и суверенитету цркве, војничка држава по превасходству, могла је истаћи један религиозни ред који је био до ове мере искључиво политички. Јер оно што је сањао Филип II, то је урадио свети Игнасио из Лојоле. Зато ми се чини да шпанска монархија тога вре-

мена нити је изражена у делима великих писаца, ни великих сликара, ни великих генерала, него у концепцији Филипа II и светог Игнасија о организацији света, која је сва у једној формули: у чувању нераздвојивости духовне и световне власти, и у цркви као вечном средишту космоса.

Вечерас ћу се вратити у Мадрид преко сијере Гуадараме у којој се већ види флорентинско прољеће. Прођох главну пијацу старе Авиле на којој су некад за један дан спалили четири Јеврејина, четири вальда само зато што није било могуће сагорети четири стотине или четири хиљаде. Велика тешка капија у дну пијаце отворена је у тешком каменом зиду који опасује ову не победиву кулу хришћанства, зиду који изгледа непотребан откад је једна светитељка подигла овде своју тврђаву љубави.

Са једне терасе види се тиха речица Адаха, како противче у падини брега на којем је Авила, носећи своје плитке али модре воде даље у пустину где неће наћи на брану, ни мост, ни човека. Мала и побожна река, као да је потекла из Библије.

1923.

ПИСМО ИЗ ЕГИПТА

Каиро, 193*

I

Најпре небо почиње да све већма бледи и ишчезава, а велико море да постаје безбојно и плитко. То је већ афричко море. Затим се наједном прокаже на видику једна дугачка жута црта. Ето, то је Африка. И затим једна бела ватра на том жутом видику. А то је Нил. Али ничег више на домаћу тих светлих обала. Зато и највише овде пренерази, у једном тренутку, та даља савршена празнина неба, земље и мора. И пренерази нас осећање: да је то троје сасвим доволјно, макар и овако изгубљено у свеобимној пустоши. И да је све друго на свету споредно, чак и излишно.

Ово откриће Африке у светлости једног јутра, траје свега неколико изbezумљених часака. За људе који нису некад открили Америку, а који ни сада не откривају сваки дан по један континент, овај проналазак Африке у пустом мору јесте велики празник срца. Већ сама помисао да за леђима остаје један свет, а да сад пред нама почине други свет, јесте доживљај који омањијава. Тако исто и осећање да далеко иза нас останде, прошле ноћи, такозвани стари свет, а да се пред нама појављује још старији и најстарији свет људски, представља за нашу памет неупоредиво збивање. Не помињем и чудно осе-

ћање које човек има мислећи да далеко већ оставише за нашим леђима бели људи, а да сада улазимо међу људе црне, са њиховим наравима првог човека.

Већ само ово изгледа нам обест маште и визионарски парадокс. Јер Африка, у памети човековој, као год и у фантазiji детета, то није, пре свега, Египат, земља старе изванредне културе; или Калланџ, данас земља дијаманата. Африка најпре значи Судан или Конго, земље црнца и зверова. Као и у нашем детињству, тако и данас кад на европској улици видимо црнца, чекамо да се иза њега види и палма, а затим и зачује лав. Наша чула увек и до краја остају детињаста; зато и сви први наши утисци увек су онакви, и по силини и по једноставности, какви су били првих наших година. Када се временом не би умешала у те утиске људска памет, затим и мудроваше, и давала им своје облике и значења, ми бисмо до конца живота остали пред стварима у природи зачујена и очарана деца.

Зар ми који смо пецали ситну рибу у каквом потоку нашег завичаја, или ловили ракове по нашим малим школевима, зар можемо сад без узбуђења помислити како нас у Африци чекају реке у којима живе коњи и крокодили. И зар ми који смо гледали мирне заласке сунца над нашим малим долинама, где зачас смркне, можемо сада овде без извесног страха да уђемо у пустињу, са њеним фатаморганама и самумима. Све је у Африци најпре неизмерно и стравично; све у обести сунца и у понорима дубоких ноћи. — Најзад, Африка, то је од свега најчудније, најпримитивније, најудаљеније; ничег нема више овде од ранијег свакодневног човечјег живота и размишљања. За једнот Американца, видети први пут Европу, то је као доћи у посету свом деди и својој баби. За Азијата, каквог Кинеза или Индијанца, доћи у Европу, то је доћи код оних који су покрали све њихове стилове кућа, цркве,

прозора, тканина. За Африканца, доћи у Европу, то је пре свега ужас од белог човека. Међутим, за Европљанина, ући у Африку, то је вратити се у доба прелотопско, скоро предисконско. То је почети све изнова...

Африка, то првог дана изгледа не нови континент, него нова звезда; и то нова и незнана звезда која се стропоштала на усијано море, и запалила целу пучину. Међутим, сам Египат, у првом додиру, ничим нарочито не изненађује. Са равнице мора закорачимо у равницу земље, и то мирно, као да се тиме није ништа ни догодило. Египат изгледа земља без своје границе; где не улазимо на нека врата; где видимо неку земљу која нема, као све друге земље, свој почетак и свој спршетак. Већ са првим погледом, чини нам се да сте у Египту све одједном сагледали, обухватили, објаснили. Одиста, ова земља нема него свега два-три предмета, који се, увек истоветни, понављају до на крај света. Нешто неизмерно једнолико и празно, то је прво човеково осећање у Египту.

Египат је земља о којој пуно знамо, али који стварно не постоји. И не постоји земља на којој нема ничег устправног, и која је само празна пloча с једног kraja na други. Нијде наше oko да се на нечим задржи, ни ухо ишта послухне. У Египту постоји само небо, али и оно увек празно, и увек непомично, и свагда једне исте боје. Ниоткуд да се подигне прамиčak magle, ни да небески свод ветар помути и потресе. То је врло уочљива разлика између ovih мирних простора и наше панонске равнице или руске степе. Ако овде у једно доба године са мора нађу облаци, големи као планине, то је само на њиховом проласку са мора за Етиопију. Онамо ће се затим једног дана си ти облаци пролити у легендарне абисинске кишне, које ће трајати месецима. Али овде у Египту, неће ипак пасти ни кап росе, нити икад ветар zalупити и један прозор.

Ово је земља где се ништа не догађа.

Ко није видео Египат, тај ипак има једно чуло мање. Има један живот људски док се није видео Египат, а други пошто се је видео. Истини, не може бити речи о лепоти Египта, али може о безмерности и величанствености једне небеске фата-моргани. Египат је једна стварност која лежи далеко изван неба и земље. За Египат не знate шта је, ни по чему су попучене његове границе; јер он у нашем духу није оставио ничег стварног ни одређеног за што би се ухватила наша мисао, и на чему би се задржала наша устомена. Стотину година у Египту, то би опет и увек био једино онај први дан, када смо са пустине мора закорачили у пустину ове земље. То је увек тај први дан који није никад замркнуо, али никад се ни обновио.

Зато се сунца и месечине преко целе године смењују овде без ичег другог и новог. Цела лепота Египта састоји се одиста само у двема величинама: у његовом сунцу и његовом Нилу. Али и ово двоје је ипак доволно да ову земљу учине најлепшим и најраскошнијим земљом на свету. Све је овде у фантомима огња који замењују и градове, и људе, и вегетацију. Нису узалуд стари Египћани направили сунце главним божанством свемира, да би га тако направили и јединим становником Египта.

II

Такво је било моје прво осећање на уласку у Египат, а такво је и данас после неколико година боравка у тој земљи. Осећање неизмерне празнине преда мном, иза мене, изнад моје главе. Али ипак све доволно и за срце и за мисао човечију. Једна крива и танка палма на сунцу, са њеном плавичастом сенком на жутом песку! Како је то

понекадовољно да замени све остало. Довољно је да у пустињи опазите пред собом само нешто, макар и сијушно, што живи као и ви, па да осетите да је ту и све друго. А две палме у пустињи, то је већ прашум! У Египту се очи тако највишну на празнину, и на један непоремећени и мирни простор, да се наша чула опчине као музиком и бојом. Чак се чудимо да смо некад уопште и могли уживати у посматрањима са куле у Пизи, са Ајфеловог торња у Паризу, са Ђаникулом у Риму... Имајући пред собом њихове небројне кропове и куле, толико свега нагомиланог и претрпаног, зар може и бити речи о каквом утиску хармоније, јединства, синтезе?

Међутим, на овим валовима песка који на све стране додиру право до неба, човек остане први пут лице у лицу са свемиром, потпуније него и на океану. Океан је море и небо који су непрестано у покрету, а пустиња је свет који је умро и окаменио се. Две безмерности и две самоће, али потпуно различне. У пустињи се осети све друго на свету излишним и сијушним, али и безбожним и нечистим. С почетка је право херојство и отићи сам у пустињу, а временом одлази се онамо са радошћу, скоро са потребом. Страх је када увек право осећање човеково у додиру са сваком ствари. Ја верујем да је страх био и прво осећање човеково на земљи.

Осећање самоће је једно пијанство наших чула, које временом постаје што и свако пијанство. Самоћа и тишина као да човека врате себи, издвојивши га од свега оног што није никакав његов саставни део, значи од свега што је његово неорганиско и његово недуховно. Нарочито од друштва, које је провалија у којој човек изгуби највећи део свог сопственог и себи најближег. Има људи који највишну на тишину осаме, да би за моменат напустио веру, одвојио се од отаџбине, развенчao се од жене. Хероји самоће, пустињаци, којих још има у овој земљи, изгледају одиста

људи који не праве никакво насиље над собом, нити који ишта губе прекидајући са људима и њиховим градовима. Простор и самоћа, то су често две утопије које временом постану право лудило наших чула.

Али поред свих непрестаних приказа на земљи, и хиљадама фантома отиња на Нилу, Египат остаје пре свега земља смрти. То је смрт која стварно испуњава сваки део овог простора, и сваки тренутак пустинског времена. Смрт се овде на сваком кораку испречила између света и човека: смрт тиха, резигнирана, безмерна, осунчана. Зато су стари Египћани имали идеју о смрти огромнију него икакву другу идеју. Човек би рекао да су идеју о смрти уопште измислили Египћани. Таква идеја је постала затим обожавање сасвим природно: јер је смрт одиста једино што је ненадмашно, јединно апсолутно, јединно коначно, јединно решено.

Да ли су Египћани имали страх од смрти, која је увек неразговетно и неприступачно, или и битно осећање човеково? Или су имали страх од живота, који је исто тако, ако не и више, увек непосредно и присуто осећање у човеку? Свакако, за сваки други народ би ово проживљавање било замршеније него што је то могло бити за становнике ове земље. Зато су Египћани смрт направили пролазном али и живот непостојећим. Као да је и на Нилу, као и у сваком великому духовном средишту, постојала његова нирвана као почетак и крај свију решења. — Живот је тако био за Египћане у промени и обнављању, значи у наизменичном падању и дизању, без ичег усталеног и човечјег! Према томе, све велико и мало било је у свести овог народа на крају крајева сматрано подједнако тешким. Смрт је ходник између једног живота и другог живота, из једног облика у други, из једне лепоте и ужаса у другу лепоту и ужас. Међутим, ми данас верујемо обратно: да је, напротив, живот тај ходник,

и то ходник између две смрти — једне из које смо дошли и друге у коју ћemo отићи. Ходник кратак, и тесан, и таман.

Али и поред вечите опсесије смрти, овде је и вера била велика утопија човекова. Уосталом, та два осећања су увек и свугде била у људском уму и болу потпуно нераздвојна. Можда је овде једино из појма о смрти и поникао појам о божанству, што би представљало највећи парадокс човекове мисли. Сунце је један египатски бог, који оживљава, али и пројире. То чудно и истовремено гледање Египћанина у Смрт и Сунце и Божанство, најзад изгледа као да је одиста све троје утопљено једно у друго. Човек има муке да их одвоји, а не само да их докраја разликује једно од другог.

III

Иначе, пустину је доволно видети свега једном у животу. Пирамиде су само најжалоснији споменици охолости и тираније и глупости, које најзад омрзнете. Сфинкс је толико нагрђен временом и ударцима људских рука, да његово ћутање није више запечаћена загонетка, него крик очајања свих пропалих ствари на земљи.

За Европљане, пресићене својим безбројним лепотама грчког и хришћанског света, данашњи Египат најпосле постане земљом самих парадокса и апсурдума, најбогатије тло, а најсиромашнији народ! Најстарија култура и најнекултурније људство! Најбоља клима, а сви људи болесни! Земља са највише воде — пошто цео свет живи поред Нила — а најпрљавија чељад! Највише сунца, а највише прозеблих и ревматичних! Сви побожни, а сви зулумџари! И, најзад, свуда пустиня, а нитде самоће! — Јер где год има пута, не можете се пробити од навале

људи, бивола, кола, камила, магаради. Ова зелена трака, бачена на жуту пустину, а што се зове Египтом, то је најужурбанија земља на свету. А све ово изгледа да траје одувек, и да траје вечито. Све у праисконској граји и збрци, у дрању људи, и крику животина. Како су у Египту сви сељаци обучени у беле кошуље до земље, а тако исто све сељанке само у црне кошуље до земље, место сваке друге одеће, на ливадама ове беле и црне приказе изгледају као некакви фантоми.

Макар по пољу и биле читаве војске на послу, или на проласку, нигде нема египатског села на видику. Сви главни путеви воде увек у неком другом правцу, а никад поред људских насеља. Ако се и поред каквог јарка појави каква кућа сељачка, то је колиба окрутла, и од земље, као изврнуто звоно, са једним јединим отвором кроз који улазе људи, стока и светлост. То је египатски дом, а за домом палма, и за палмом биволица, — троје, које чине цео пејзаж египатски... Осим два или три велика града, који нас опомињу на Европу, чак на Енглеску, ничег другог великог по египатској земљи нема. Ово су насеља која опомињу на прве становнике ове земље. Посведнични рад робовски на памучним пољима, то је исти који се радио и пре хиљадама година у истоветном и немењивом таворењу и беди малог човека.

Одиста, за оне који траже чар истока у блеску предела, у лепоти жене, у обесној снази мушкараца, нема нигде већег разочарања него овде. Египатски сељак, фелах, откада се погурио још некад у фараонско доба, свако над саћењем памука, или разводећи прљаву воду по јарковима, никад се више није исправио ни дигао главу. У Египту је човек нешто најмање од свега што онде постоји.

Сама прошлост, макар и највећа, то је ипак и увек само једна провалија! Све славе и величине

Египта већ су, уосталом, хиљадама година потопљене у овај врући песак; и требаће још пуно нових хиљада година да се тај мртвачки покров скине, и Египат фараонски поново покаже међу људима. Као први морепловци по морима, овде групе учених истраживача сада тумарају польми, и копају посведневно, и посведневно налазе делиће тог света под земљом, који неће да се прокаже него најсрданијим међу њима. — Сваког часа, међутим, може да се прокаже читав један нови континент људске мисли, под пијуком, и у шаци песка! То је оно што заљуђује већма него икакав наш модерни технички проналазак. Египат је преставао под земљом хиљаде година, а тек наше столеће пошло је да га, као утопљени брод, извуче поново на сунце. За двадесет и пет по-следњих векова, нико ни од најчувенијих Европљана није знао друго о овој земљи него оно што су нам оставили грчки намерници, Херодот нарочито. А наше доба је после Шамполиона већ открило свих тридесет династија о којима је говорио прастар Манетон! Проговорили су на јероглифе са обелиска, са папируса и са стубова, фараони као Кеопс и Рамзес II и Псаметик. По гробницама су нађени стариинске песме о љубави, стариински романси о авантурама, и стари свештени текстови поред најтачнијих докумената историјских. Ми данас говоримо са старим Египћанима њиховим језиком, и уживљавамо се у њихов скоро свакодневни живот. За неколико десетина година, половина тајне Сфинксове изгледа већ одгонетнуто, или бар добро наслућено. Међутим, када можда Изис дигне цео свој вео, свет ће заблистати као стотином нових сунца. Шта би тад урадила Европа, чије лепоте и чудеса знамо сви већ напамет, и које смо све забележили, класификовали, премерили, оценили?

Био сам једног дана са самим енглеским археологом мистер Картером у гробници младог фараона Тутанкамона, коју је сам пре неколико го-

дина открио. Изгледало ми је да сам са Колумбом који ме води за руку да ми покаже Америку, сутрадан пошто је пронашао. Овај човек срећне звезде први је открио саркофаг од злата, и објавио фараона који непуне четири хиљаде година спаваше свој младићки сан у блеску који засењује као сунце, и чекаше свој повратак међу људе, обучен како није никад био ниједан владар ни Европе ни Азије. Човек, гледајући златарске и вајарске радове из његове гробнице, постане горд на своје људско порекло, и горд на ово ново сведочанство колико је људство живело одувек у трагању за лепотама и величинама. — Ја сам истински одасн мало био охол на своје европејство, стојећи поред мумије овог царског младића у Долини краљева, или поред његове раскошне посмртне опреме изложене у Камиру. Зар је било могућно, питао сам се, да је изнад старе Атине било ишта љупкије и отменије, изнад старог Рима ишта поносније, изнад краљевског Париза ишта раскошније? Међутим, ко није видео Египат у његовој фараонској магији, тај нема целу идеју о животу. И ко није на месту видео египатску уметност, тај није имао целу идеју о људском генију. Мојих десет година проживљених у Атини и у Египту, то је златни век моје мисли... Отад сам најдубље поверовао и да Бог постоји.

Прошлост је ове земље зато толико засењујућа да је немотућно поред фараона сетити се египатских хедива и султана; а поред Амона и Озириса, опомињати се на Алаха. Ни Христос у овој земљи није ништа допринео. Арапски језик овде окрвавише наше ухо. Само пустиня и рушевине враћају дах путнику. И само велика бојишта смрти и живота, која су овде раширене, учине да је Европљанин на овом тлу у узбуђењу и у усхићењу, које никаде другде није доживео. Зато Египат, то је једна Атлантида која није потонула у океан, него потонула у сунце и правшину.

Каиро, иако највећа престоница у Африци, сасвим је споредна ствар у Египту. Чаробни град на Нилу, између две жуте пустинje, Либијске и Арабијске, то је звено живота у једном пределу смрти. Али то је и половину Лондон а половину Самарканд, или Трапезунт, који Египту нити што одузима нити што додаје. Овде је сусрет Истока и Запада, значи онај алсурдум који увек у нашој памети и пред нашим очима направи збрку какву ништа друго није у стању направити. Постоји половина Каира са познатим муслманским компонентама: цамијама, безистанима, текијама, чесма-ма, небројним широким гробљима... Али постоји и европска половина Каира која се састоји од енглеских компонената: клубова, тениса, дансинга, вискија, викенда, и затим презирања сваког ко није Енглез. — Додајте још и да овде живи дваесетина разних других народа, и толико исто разних раса, са свима нијансама њихове епидерме. То су иначе све укупно белосветске враће, које се зову страним колонијама, настањелим овде нарочито откад је турски грош заменила енглеска лира. Нико од ових грађана ни научи-настим концем није, у погледу духовном, везан за ову некадашњу славну паганску земљу. Нити један за другог хају, нити једно другом жели добра. Најмане га желе египатском народу, од свију њих најбољем и најпаметнијем! Најману потрес, и сви би се разбегли, свако на своју страчу. Ово је велики брод који иде добро док право звено не зазвони на узбуну и на опасност од ватре.

Каиро данашњи није стога град као други градови, него једно случајно људско насеље. Стари Каиро, у којем је некада живео и умро филозоф јеврејски Маимонид, и у који је чак Наполеон ушао, налази се, запуштен и беззначајан, на истој обали Нила, неколико километара удаљен, где

још Грци и Копти имају своје цркве и нарочито
своја гробља.

Град, то ипак значи један расни менталитет, и једну националну културу, и један сопствени морал. Међутим овде је све друкче: Јевреји су овде народни новинари, Јермени су овде трговци, Талијани су адвокати, Французи професори, Грци банкари, Енглези чиновници, Американци археолози, Швеђани судије, Нувијанци послужитељи, Суданци вратари пред кућама, Црногорци гавази по банкама. Овде постоји иначе само господа и сиротиња, бегови и фукара, два сталежа која су, уосталом, једини у свакој мусиманској земљи. Међутим, Сиријанци се сматрају највећима домаћим и друштвеним. Египат још и данас даје слику Америке кад је тек почела бити насељавана.

Све сам у Египту затекао још у енглеским рукама. Египћани имају право да буду министри-ма, вернији енглеском Величанству него наследницима фараона. Египатска војска има право да носи пушке и гађа из топова, али без муниције. Египатско чиновништво бирају енглески шефови канцеларија и одељења. Египатско законодавство су израдили професори из Тулузе и Брисела са свима мерама опрезности да мешовити судови сачувaju страницима прву реч и најбољу заштиту. Египатска аристократија је турског порекла, заостала од турског режима, чак врло поносна што није фараонског наслеђа него турског...

Све је овде помешано, збркано, збуњено. Египћани су мусиманске вере и говоре арапским језиком, што изгледа највећа иронија према њиховој сопственој и ненадмашној народној историји. Две хиљаде последњих година страних ве-ра и страних инвазија. Мусиманство, као и хришћанство, ширено огњем и мачем, овде је извршило најстрашније насиље, најпотпунији назадак, најцрнје ропство, најнижу културу, најгори јавни морал. Иста збрка и са другим овдашњим

народима. Сиријанци су по раси Семити, по вери православни, по језику Французи, по моралу Левантинци, по оделу и кухњи Арапи, по држављанству Египћани! Французи у Египту, то су левантиски Французи из доба Франсоа I и Сулејмана Величанственог. Они су донели на Исток свој сјајни језик, своју поносну мушкост, своју славну школу, свој витешки авантуранизам, али и своју глад за новцем, и своју осорност и осиноност, са нешто разводњеним моралом, и компликованим начинима. Они су се мешали са свима султановим судоперама и азијским подеротизмама. Левантиски Француз, то је данас човек којем се не зна ни поднебље, ни епидерма, ни култура, ни морал, ни идеал, него његова банка и његова парохија. У општој левантиској смеси, он је изгубио оно што је код Француза било: либерализам и духовност. То је лимун наврнут на наранчу, који даје гребфрут. На Леванту, то је тип који изазива жаљење, као евнух макар постао и везиром. — Јевреји, то су овде свих седам племена Израиљевих, која имају и своје домаће бароне, и своје паше, и дворске dame. Талијани су овде народ са највише застава, кокарда, фанфара и револвера. Енглези, који настоје да се најмање виде, а нарочито најмање чују, извозе одавде највише египатску лиру као најсигурнији производ. Беч и Пешта шаљу овамо највише играчица и певачица, Праг своју менажерију, Турска своје пехливане, Швајцарци своје учитеље језика и гувернанте, наша Словеначка своје собарице, наша Србија своју стоку, а Грчка своје милионаре и своје славне кошкаре.

Ако овде нико никог не трпи, нико ником и не смета. Египат је једна вучица којој на свакој дојци сиса други народ; фелаху на селу остави само онолико колико други нису стигли да однесу. Господа египатска је задовољна што други за њих раде по канцеларијама, броје по банкама,

мисле по факултетима, копају по античким развалинама, подижу куће, граде улице, засађују паркове... Срећни су што енглеска флота брани њине обале, а енглеска авијација иноси њине богаташе преко мора на хладовину. Нико одиста није сигуруји решио свој проблем. Фелах, међутим, живи згурен над памучним пољима, у кућама саграђеним од блата, музеји свако своју биволицу; а немајући него једно годишње доба, и то лето без кишне, и јесен без магле, носећи само белу кошуљу и прву сукњу. Као можда пре десет хиљада година под првим својим фараонима. Фелах се и даље сам бори и са државом и са Нилом, и са сунцем, и са нилским коњима и крокодилима, са скакавцима и скорпијама, са гусеницама и црвима, и најзад са трахомом и сушницом. Египат би по томе изгледао најцрња лъга на сунцу. Ништа на земљи нема одиста сићушније, скрушеније, незнатније, невидљивије него у египатском селу његов фелах.

Нема, одиста, ни веће лажи него што је такозвана чар Истока, коју су опевали европски романтици. Осим сунца ничег нисам нашао ни на азијским ни на афричким обалама, ни лепог ни паметног. Људи су најмудрији у Француској, најраденији у Немачкој, најољбильнији у Енглеској, највеселији у Италији, најштедљивији у Швајцарској, најхрабрији у Србији. Колико су у Африци најлепши птице, толико су и у Европи најлепше жене; а права је срећа срести једну европску жену и на каквој источњачкој улици. На Истоку живе људи од неколико анегдота од Ходе Настрадина, и неколико сура из Корана, које и не разумеју. Морални идеализам, истинска побожност, породична љубав, све је то дубоко одуховљено само у хришћанским земљама. А све је формалистично и непримењено на овом хришћанском Истоку. Арапски научници су сачували дела Аристotelова и геометрију Еуклида; а били су и сами велики астрономи и изми-

слили алгебру. Али њихове масе народне нису ни тада знале ни да пишу ни да броје. Никад арапска ученост није синила из школе у народ, ни постала његовом својином и потребом.

Нигде ни помисли о каквом идеалу или о каквој идеји. Херојство, то је овде само физички појам; лепота жене, то је такођер само једна физичка особина. Богатство, то је овде моћи живети не радећи, и нарочито не мислећи. Жене су дебеле и лене, поспушне, махом ружне, и увек трудне. Такозване арапске улице су овде пуне тих ружних жена, болесне деце са туберкулозом и трахомом. Ожене се и удају пре зрелости, још у најранијем детинству, и чекају. Жена је без маште, канде и без спола, а свакако без љубави за человека, који је одувек био њен главни непријатељ. А зато што не воли, она и не пева; ако ли и запева, изгледа да горко јадикује и чемерно запомаже.

Левант, то је одиста најсићушнија реч. У Египту се Левант осећа више него и у Смирни, и у Бејруту, и у Цариграду, пошто је највише на раскрсницама. Овде се сучељавају три континента; а египатска пристаништа су пуня само бродова са туђим заставама. Ово је стварно вечити каравансерaj по духу и по судбини. Овде се такмиче све сујете и амбиције, сударају свачији интереси, изменjuју све епидемије.

О фараонском добу нико не зна ништа, о египатској уметности нико не разбија главу, а за египатску стару веру Египћани имају праву муслиманску одвратност. Ислам је овде све поравнио са земљом, као што би то урадило и хришћанство. Патриотизам египатски је ненационалан, пошто се ова мешавина народа, и она занемареност сељаштва, не може звати народом. Народ, то не значи заједничка земља, заједничко име, ни заједнички језик, него колективни дух, или још боље, колективна душа. Патриотизам је у Египту државни,

везан за једну дугачку земљу којом нико од њих није до краја прошао јер се овде уопште и не путује; свако памти само имена најближих градова и насеља. Египћанин је био пре стотину година војник који је тукао Турке терајући их одавде до Конье близу Цариграда. Сада занемарује и успављује његов војнички дух Енглеска. Све друге европске силе сањају како да ову земљу покоре чим би се мало Енглеска помакла одавде. Нико се више не отима да овде прошири своју сопствену веру, него своје банке и индустрије, свој политички неморал и економско ролство. — У међувремену, овај добри и питоми народ, народ толиких славних наслеђа, подноси све страшне изелице и обогађује све светске гладнице. Енглези ће извесно једини овде оставити спомен просветитеља; али осим што су изградили два града, и научили две генерације богаташа енглеском језику, ништа ни на њих неће сећати када одавде.

Изнад Кaireа стоји брег Мокатам. Чим дођете у овај град пожурите да се попнете на тај његов брег, одакле се види сви источњачки карактер ове престонице, њене урођеничке махале које се зову арапски, и његове огромне цамије које имају тип индијски, његове каравансераје који имају тип персијски. Кају да је Мокатам једна висораван која се пружа све до Кине, у једној геолошкој формацији увек истоветној, састављеној од фосила у којима се и данас добро разазнају све травке, школке, црви и инсекти, чак и скелети мушкица. Али је Мокатам важан због творца данашње династије Мохамед-Алије, који је дошао са Балкана, и узео власт пошто је у овој тврђави, после једног добrog ручка, масакрирао све дотадашње велможе египатске, мамелуке, све осим једног који се са ове тврђаве заједно са коњем бацио у варош. Овај борџијевски ручак Мохамед-Алије је најузбуђљивији на овом брегу, где се и данас налази запуштен његов конак и његова ца-

мија у којој је сахрањен. У најчуднијем и можда највеличанственијем оквиру, најјезивија повест једне круне. Одозгор се Каиро увек види у сумаглици која је само облак прашине што мења сваки час своје боје.

Са Мокатама изгледа да се види цео Египат. Али се свакако виде три велике пирамиде у Гизеху, на почетку либијске пустине, а то је оно што надвишује и натпева све ово што се пред Мокатамом пружило до краја света.

Сви градови муслиманског истока, од маројканског Феза до индијског Делхи, улазе у овакав изванредан и запрепашћујући оквир. Али ипак без чара за срце и памет просвећеног европског човека. Ништа се особитог већ десетинама векова није овде дододило: ни написало, ни извајало, ни насликало, ни изговорило. Каиро никад није био ни новим Мемфисом, ни новом Тебом, ни новим Саисом. Каиро нема своје историје, ни легенде, а најмање свога мита. Да нема Сфинкса и три пирамиде, не знам ко би ишао да Египат тражи.

Остаје и даље само фараонски Египат који испуњава посматрача својим чудесним величинама. Египат, то су и данас Мемфис и Теба, који више не постоје, и за које овдашни свет не зна ништа. То је можда и плтломејска Александрија, али свакако не арапски и космополитски Каиро, са пустинским језиком и пустинском вером у земљи где су Бог и Светлост били некад једно исто биће.

Требаће друга идеја о животу да Египат опет преобрази, и друкчија култура да га опет приближи општем духовном животу. За данас ово је велики каравансерај на туђем путу. Значи, само по себи нешто непостојеће; и, поред све вечитости која је овде рођена, нешто тренутно и илузорно.

Мумија, то је оно што највећима живи у Египту.

Код Сакаре и Мемфиса видех цело једно поље песка кроз који су се видели још недирнути саркофази мумија што су вириле на овај свет. Како овде нема никакд ни малгле ни кишне ни ветра, те мумије мирују несметано под тим њиховим жутим и танким покровом од песка. Нико од Египћана не помишића да их поново затрпа, а нико од Европљана није још стигао овамо да их потпуно открије и врати на сунце. У Донjem Египту код Долине краљица присуствовао сам откопавању мумија при једном брегу из небројних малих копаних пећина какве се виде и у Грчкој, у Делфима. Трагање за мумијама, то је лов какав се у нас не даје замислити. Кажу да су поред једне мумије недавно пронашли један папирус са непознатим строфама божанствене Сапфро, песникиње са Лезбоса. Код осталих су нађени сви свештени и књижевни документи. Код нових мумија ће се наћи нова измешања. Мумије су зато још увек најговорљивији и најречитији остатци живота који нас везује за доба двадесет и десет династија фараонских; и оне су најрадосније напре наде и обећања да ће увек проговорити новим језиком о старим истинама о којима је тако мало остало написано. Зато је мумија у Египту као светитељске мошти у Европи, које чине добро људској мисли, и повећавају људски живот и срећу везивањем неба и земље.

Одлазим понекад са пријатељем, француским археологом, који овде заменује свог славног земљака Шамполиона, да у Донjem Египту присуствујем археолошким откопавањима под његовом управом. То је чувени Фукар. То је велики и пројздрљиви читалац јероглифа; он одозго до доле прочита брзо натпис фараонски на обелиску, као какав наш отаџествени гурман свој јеловник.

Седели смо нас двојица сатизма заједно под крошњом бујног модрог сикомора у тебанском пољу, у житу; спавали смо под отвореним небом између два сфинкса код Карнака. Ови археолози живе једним животом какав европски плутократ, бирократ или аристократ не могу ни замислити. Од фараона до египатског археолога нема ни којак у погледу царског осећања живота и величине међу другим људима.

Ископан је ономад на моје очи један антички троструки храм код Карнака: троструки, пошто је један његов део био фараонски, други птоломејски, а трећи цезарски. Овакве ствари су сензације какве у средњем веку никакав откривач светова није могао имати. Комад старог гранита или алабастра, на којима су јероглифи, а које за хиљаде година нико није пре нас прочитao, то је овде опојна музика која долази с ону страну света. Све бих друго, што сам раније проживео, дао за неколико дана проведених по оваквим рушевинама и гробљима. Одиста, ништа не живи тако силино као оно што је хиљаду пута умирало.

Код данашњег Каира, на месту где је био град и светилиште Хелиополис, постоји у пољу међу ливадама од свега бившег само један обелиск, исправљен на сунцу. Песак је покрио највеличанственије царство, најчуднија божанства, најсилније императоре, а обелиск и даље стоји. Овде је на овом пољу уништена највиша школа мудrosti старог света где се мудровало пре Атине, и где су били на ученьу и Солон и Платон. Ништа, на жалост, од те египатске мудrosti није сачувано; а ни Херодот ни Платон нам не кажу ништа о тој мудrosti о којој се толико говорило, а коју су они учили овде обојица на самом њеном извору. Грци су чак оставили спомена о том да се Египћани уопште нису ни пуно бавили науком. Кажу да је Демокрит рекао да у геометрији није ништа ново научио од Египћана. А хришћански оци говорили су о египћан-

ској сујевери и магији, не помисљући тригонометрију творца пирамида. Према целом изгледу, колико су Грци страховали од теологије, толико су Египћани избегавали филозофију. Овде је већовима владала теократија, а фараон је био само играчка у рукама свештеника из Елеузиса.

Већ после једног јединог столећа арапске власти над Египтом, све што није порушено било је запуштено, и човек ове земље, најпре фараонски, а затим птоломејски и римљански, којег видите згрченог над радом у памучним пољима, постао је оно што је он данас. Већ после једног јединог столећа након инвазије! Под ударцем исте руке која је угасила у Византији ех Orientem lux и на Балкан донела свој инстинкт рушљачки међу Србе — који су по даровитости требали сменити онде античке Грке, — и у Египту је оборено паганско друштво које је некад на овој обали давало Плотина и Филона, Аристипа и Тодора из Киренајке, филозофе и песнике са којим свршава стара мудрост и лепота. Никад историја света није имала сличан пример исушивања свију извора људске мисли као у то доба превласти арапске над старом филозофијом.

Што већ овде не стиглоше оборити први носиоци еванђеља, оборили су носиоци корана. Јер као да је било записано: за колико су се античке вере допуњавале, толико су се, напротив, нове вере све искључивале, чак се и међусобно рушиле. Египат, више него и сама Грчка, стоји зато као највеће разбојиште верског лудила и догматичарске обести. Разорене зидове и полурупане главе старим статујама које видите око Рамесеума и по тебанском пољу, нису урадили војници, носиоци нове власти, него мисионари, носиоци нове вере. Овај обелиск у Хелиополису, са јероглифима који и данас у сунцу певају величанство фараона Сезостриса I, и који је извесно бацао своју сенку и на Херодота, и на Платона који је овде учио тринаест година, затим на Алекс-

сандра, и на Цезара, и на Клеопатру, диже се да-
нас усамљен на њиви, као жалосни белег на гра-
ници, двају најстрашнијих раздобља и две нај-
противуречније истине.

Овај Хелиополис који се звао Он на египат-
ском језику, налази се на противној обали од
Мемфиса, на самом Нилу.

Одавде је већ почињао Горњи Египат.

Нил је најлепша и најмирија река на све-
ту. Ништа величанственије не пролази по земљи
нега ова река увек заражена од усијаног пустин-
ског неба. На Нилу се очевидно догађају јутром
и вечером исти фантоми светлости, као на океану.
Нил изгледа, одиста, у човековој памети важнији
нега ишта друго под сунцем. Најлепши је Нил
када овде близу код Мемфиса, фараонске пре-
стонице прве династије, данас зараслог у траву-
рине и утонулог у густе палме. Ничег данас што
опомиње на прошлост. *Campus ubi fuit Memphis...*
Најпотпунија пропаст нечег људског на земљи.
Само Нил, увек фараонски, и у хиљадама нових
ватара, пролази као река самог времена, широк,
нечујан, равнодушан. — Као да све овде постоји
само због њега. — Постоје још и мумије, и броје-
ви. Бројеви столећа, то су овде као бела јата све-
штених ибиса, које нико не тамани нити узнеми-
рује, и који чувају од инсеката засејана поља која
је Нил оплодио. Бројеви свештени, хиљадама и
стотинама давних година, разлеђу се у небу и про-
лазе по земљи. То није у Египту једна мера уми-
рања у сунцу, и под крупним руменим звездама,
нега једна мера рађања и вечног обнављања на
Нилу и под влагом Нила. Хиљаде година живо-
та, а ниједан дан смрти! Хиљаде људских колена
су умирале, а само је Нил живео...

Поред старог града Тебе тече Нил невесе-
лији, али увек царски и величанствен. Као да
тече из једне славе у другу, и из једне бесмрт-
ности у другу бесмртност. Све друго је спрам

њета делимично, сићушио, смртно, илузорно. Ни Мемфис ни Теба не изгледају рушени временом него анатемом... Нигде у Мемфису камена на камену, осим један огромни камени Рамзес II, у трави, где пасу биволице и магарци, а за који не знам зашто је овде заостао. — У Мемфису је чаробно и пуно живота брујање Нила у гранју палмових шума, као фанфаре издалека, а који иначе доле поред обале, на неколико корачаји, тече потпуно нечујан. Уосталом, ја сам овај Нил, који никаде не пушта гласа од себе, чуо свугде у Египту где год сам изнад себе имао макар једну палмину лепезу, или једну тамну гранчицу сикоморе. Значи да Нил истовремено тече и у ваздуху као музика, докле по земљи тече као светлост.

1940.